

LUAN STAROVA:

EDHE KUR SHKRUAJ NË GJUHË TË TJERA, VEPRAT E MIA FRYMËMARRJEN E KANË SHQIP....

Bisedoi Andreas Dushi

(fq. 2-4)

Libri i prof. dr. Jup Kastratit

De Rada, sa i njohur, aq dhe i panjohur

Nga Emil Lafe

(fq. 5)

Tani lexuesi shqiptar ka mundësinë që ta njohë më të plotë veprën e De Radës dhe kjo falë këtij libri të përgatitur nga prof. Jup Kastrati për pothuaj 30 vjet (1949–1977)! Prof. dr. Jup Kastrati (1924–2003) është i mirënjohur në filologjinë dhe gjuhësinë shqiptare si punëtor i fortë dhe me vepra shquara si për nga vlera shkencore e tyre, ashtu edhe për nga ndikimi e dobia e drejtpërdrejtë në rrethet e studiuesve.

SHËNIME PËR LIBRAT

"BUZUKU" boton

tregimet e Enver S. Morinës

"RR'NIMI I ARBËRIT"

(fq. 9)

"E hëna e parë e dhjetorit" i Ledion Krisafit

NJË ROMAN QË DUHET LEXUAR DHE RILEXUAR

Nga Diana Çuli

(fq. 7)

Vëllimi poetik i Shinasi A. Ramës

NJË JETË, NJË PIKËLIMË QË DJEG PA SHPËTIM

Nga Ballsor Hoxha

(fq. 10)

Temporalja në përmbledhjen me poezi "Nji njeri dhe 333 vetmi" është ajo fija e barit, e shkelun, e thyer, që në brishtësinë e saj do ta pësojë këtë fat, po të lind pakufi herë, e të cilën poeti Shinasi A. Rama po ashtu...

PËR KË SHKRUAN SHKRIMTARI?

Nga Margaret Atwood

(fq. 18)

KADAREJA DHE DANTJA

(fq. 16)

Nga Grégory Peroche

Vepra e Kadaresë, si dhe ajo e Dantes, dallohet për një sens të thellë historik (madje me të drejtë është shkruar se mendimi filozofik i Virgjilit për historinë e tërhiqte së tepërmi Danten). Ndaj nuk është kurrsesi rastësi nëse, në qendër të Arkivit ndodhet ëndrra e betejës së Kosovës. Ne kemi treguar në një studim tjetër se përfytyrimi...

MANTELI I PURPURT I BILAL XHA FERIT

Nga Enver Kushi

(fq. 8)

Zëri i shkrimtarit Bilal Xhaferi, ose më saktë shumësia e tyre, ashtu si në koret e lashtësisë ballkanike vinë mrekullisht të qartë, të ëmbël e të butë, por në tërësinë e tyre edhe tragjikë e të dhimbshëm. Dhe kjo nuk është e rastit. Bilal Xhaferin si njeri dhe shkrimtar, e ndoqi nga lindja e deri në vdekje fati tragjik i familjes dhe i etnisë apo rrënjëve të tij: Çamërisë.

BIBLIOTEKË

Nurie Emrullai

(fq. 13)

Në orët moderne të Perëndive

Rexhep Ferri

(fq. 7)

Muzeu i njeriut

Sazan Goliku

(fq. 12)

Miniatūra

Danilo Kish

(fq. 20)

Enciklopedia e të vdekurve

Shqiptar Oseku

(fq. 15)

BMX

Adil Olluri

(fq. 14)

Shumë rrugë dhe një rënie

Botimet "NAIMI"

PROMETEIKJA NË LETËRSINË SHQIPE

Nga dr. Skënder Karriqi

(fq. 19)

LUAN STAROVA: EDHE KUR SHKRUAJ NË GJUHË TË TJERA, VEPRAT E MIA FRYMËMARRJEN E KANË SHQIP...

Bisedoi Andreas Dushi

A.D: Prof. Starova, së pari më lejoni t'ju falenderoj për këtë bisedë që është një kënaqësi e veçantë si për mua, ashtu edhe për lexuesit tanë. Ju keni lindur në Shqipëri, që heret jeni zhvendosur në Maqedoninë e Veriut ku edhe jetoni aktualisht dhe përgjatë viteve, keni shërbyer si diplomat në vende të ndryshme jo vetëm të Evropës. Në çmënyrë është ndërlydhur letërsia juaj me këto fakte biografike?

L.S: Miku i Gijom Apolinerit, Rëmi de Gurmon (idoli i Faik Konicës), ka thënë: „Më mirë shkruhet me vetë jetën”, sepse jeta katarzon në letërsi, ose, siç thotë Charl Bodleri: „Letërsia është vetë jeta.”

Kështu ka qenë dhe fati im, duke përcjellë meandrat e ekzilit të familjes sime shqiptare, nga e cila u shkëput një krah dhe shkoi të jetojë në Jugosllavi. Shi për këtë, edhe mua m'u desh të shkruaj në mënyrë të veçantë – të shkruaj me jetën në kushte ekzili.

Zakonisht ikja prej rrënjëve mund të konsiderohet si humbje definitive, që s'kompensohet me asgjë. Por letërsia si fenomen providencial, ndoshta e mundëson një lloj „kthimi”. Unë besova se përshkrimi i itinerarit të familjes në ekzil, udhëtimi në meandrat e hirit të „librave të babait”, variantit të „labirintit ballkanik”, mund të më sigurojë një lloj kthimi, që po e sendërtoj prej vitesh, me çdo fjalë, me çdo fjalë, me çdo kapitull, me çdo libër të sagës shqiptare dhe ballkanike, e cila aktualisht përbëhet prej 20 vëllimesh

A.D: Qysh në krye të herës, i kushtuat rëndësi të veçantë Gijom Apolinerit. Çfarë „ju magjepsi” në të kur akoma ishit student?

L.S: Gijom Apolinerin si poet i madh të avangardës evropiane të shekullit XX „e zbulova” gjatë një qëndrimi më të gjatë si student në Francë. Ai është poet me origjinë polonezo-italiane, por i rrënjësor si rallëkush në traditën poetike franceze, në vijën: Vjion, Rembo, Bodler, Malarme...

Më vonë „zbulova”, historinë prometeane të miqësisë dhe korrespondencës së Apolinerit me Faik Konicën. Ishte kryesore dhe altruiste ndihma e romanistit tonë të madh prof. dr. Ymer Jakës nga Universiteti i Prishtinës (autorit të librit të veçantë „Skënderbeu në letërsinë frënge”), i cili me hulumtimet e bëra mbi Apolinerin dhe Konicën, i dha krah orientimit të punës sime.

Apolineri dhe Konica u bënë dy mësuesit kryesorë në jetën time universitare e letrare. Kështu, pas gjurmimeve shumëvjeçare mbrojtja në Zagreb tezën e doktoraturës „Vepra e Faik Konicës dhe bashkëpunimi me Gijom Apolinerin”, (e shkruar dhe mbrojtur në gjuhën frënge). Më vonë, si rezultat i gjurmimeve e botova frëngjisht në Paris, veprën „Faik Konica dhe Gijom Apoliner – Një miqësi evropiane”, që mandej, në përkëthim të prof. Remzi Përnaskës dhe me parathënie të Ismail Kadarese, u botua edhe në gjuhën shqipe, në Tiranë. Kjo veprë, edhe pse modeste në nisjen e saj, mes tjerash, është një lloj kristomacie, e teksteve të Apolinerit lidhur me Shqiptarët e Shqipërinë dhe, natyrisht, me tekstet e Faik Konicës të shkruara me pseudonimet: Thrank Spiroberg, Tepeleni... dhe të botuara frëngjisht në revistën e Apolinerit „Gostia e Ezopit” (Le festin d'Esop), që kishin për qëllim identifikimin e Konicës me avangardën letrare evropiane, pjesë e së cilës ishte miku i tij, që besoj se ka luajtur një rol të rëndësishëm në kuptimin real të personalitetit kompleks dhe madhor të Faik Konicës. Tekstet me pseudonime të Faikut, qarqet letrare të kohës mendonin se i shkruante i famshmi Alfred Zhari.

Unë besoj se burimi i vërtetë i ideve të identitetit tonë gjendet në botëkuptimet dhe në veprën e Faik Konicës. Librin „Faik Konica dhe Gijom Apoliner – Një miqësi evropiane”, Ismail Kadareja e konsideron „si njëherë nga veprat më të veçanta të kulturës sonë... që botohet në një kohë të përshatshme kur gjithë ballkanasit përgjeronen për Evropën...”

Afinitetet e Ismail Kadarese për Faik Konicën, s'janë të rastit. Ai, më thellë se të tjerët depërton në esencën shqiptare dhe manifestimin e saj në periudha të rëndësishme. Mund

të thuhet se në këtë kontekst, egziston një vijë kontinuiteti Konica-Kadare.

A.D: Po punën e hershme si gazetar dhe botimet e mëpastajme kryesisht me studime dhe esse, si i kujtoni?

L.S: Fillova prej moshës 19 vjeçare të punoj si gazetar gati në të gjithë mediet e kohës. Pas një kohe u bëra redaktor kryesor i emisioneve në gjuhën shqipe në televizionin e Maqedonisë, kurse, nga viti 1974 deri në pensionim, punova si profesor universitar - si ligjërues i letërsisë frënge në Universitetin e Shkupit dhe më vonë edhe në Universitetin e Evropës Jug-lindore, në Tetovë. Ndërkohë botova disa vepra me ese e udhëpërshkrime dhe përkthetva nga shqipja në maqedonisht vepra nga Anton Pashku, Azem Shkreli, Fahredin Gunga, Ali Podrimja, Rahman Dedaj etj. Sidoqoftë, gazetaria luajti një rol të rëndësishëm në pjekurinë time si shkrimtar dhe si studiues.

Albert Camy, pas marrjes së çmimit Nobel, ka deklaruar para gazetarëve se në jetën e tij krijuse rëndësi më të madhe u ka dhënë kryeartikujve të botuar pas luftës në gazetën „Komba” (Combat) sesa romaneve me të cilat pati sukses botëror (si „I Huaji”, „Murtaja”, „Miti i Sizifit”...). Ai thoshte se artikujt depërtojnë drejtëpërsëdrejti në ndërgjejen e njerëzve, në kohën kur populli francez dilte prej një disfate morale. Pra nuk thuhet kot se shkrimtari e kalit shpirtin në gazetari...

A.D: Mandej, në fillim të viteve '90 botuat librin tuaj të parë dhe të vetëm me poezi, titulluar „Kartagjena nuk mposhtet”. Diku keni thënë se e keni shkruar për „të shpëtuar” nga shkresat dhe burokracitë e jetës si diplomat. Po librat tuaj në prozë, për „të shpëtuar” nga çfarë i keni shkruar?

L.S: Relativisht vonë në jetën time letrare fillova t'u qasem zhanreve madhore si poezia, romani... Libri me poezi „Kartagjena nuk mposhtet”, me parathënie të Adonisit, ishte „eksperimenti i parë” i ballafaqimit me „zhanret primare letrare”, por njëkohësisht dhe fillimi i punës sime njëzetvjeçare

mbi sagën time ballkanike.

Qëndrova katër vite pranë mbeturinave të Kartagenës, në zemrën e Mediteranit, kur brenda meje shfaqej lufta e përditshme ndërmjet diplomatit dhe poetit. Ishte një lloj lufte e përditshme me kohën e humbur dhe kohën e rigjetur, ose kohën e „shpëtuar” që është mision kryesor i letërsisë. I famshmi Adonis, në esenë „Mbijetimi i Kartagenës”, midis tjerash shkruan:

„Luan Starova në të dukshmen e vëzhgon të padukshmen dhe duke udhëtuar ai i prek kufijtë e vendqëndrimit... Kështu prania na kthen gjithnjë në mungesë dhe anasjelltas. Nga dialektika e pashmangshme dhe alkimia e të dukshmes distlohet eliksiri i së padukshmes dhe duke shijur këtë eliksir, ne shijojmë vetë tragjizmin e pranisë sonë...”

Botimi i parë i librit „Kartagjena nuk mposhtet” (Rilindja, Prishtinë, 1990), lidhet me kohën kur Ali Podrimja, zëri i fuqishëm dhe emblemantik i poezisë shqipe, si redaktor i „Rilindjes” botoi libra të rëndësishëm gjer në momentet e fundit, kur më 1991 Kosova u gjend nën shtypjen më të egër të hegjemonizmit nacionalist serb.

Gjatë kësaj kohe Aliu si redaktor i „Rilindjes” luftoi me dinjitet me armën e vetme që kishte - me penën e tij të gjakosur. Gjer në momentin e fundit të ekzistencës së kësaj shtëpie botuese, ai botoi libra me vlerë shumë të madhe për tërë kulturën shqiptare. Asokohe Ali Podrimja e botoi edhe librin „Kartagjena nuk mposhtet”, titulli metaforik i së cilës, duke pasur parasysh kohën dhe kushtet e botimit, të bënte të mendosh se është shkruar pikërisht për Kosovën që nuk mposhtej...

„Kosova nuk mposhtet”

Aliu e dekonspiroi metaforen univesale. Ai në çaste tejet të rrezikshme dhe krejtësisht jonormale, e bëri të pamundur që vepra të botohet. Ishte ai, që në rrethana tejet të rrezikshme, pak para se të sekuestroheshin nga okupatori serb kopjet e porsabotura të përmbledhjes sime, arriti të shpëtojë një pjesë të tirazhit të saj. Pas një kohe të dy u gëzua pa masë kur Aliu solli në Shkup kopjet e shpëtuar të librit „Kartagjena nuk mposhtet”. Dhe kishim arsye pse të gëzohemi, sepse: Kosova vërtet nuk u mposht.

Vjershat e përmbledhjes „Kartagjena nuk mposhtet” „u ringjallën” në vitin 2015, në botimin e mrekullueshëm të „Poetekës” si një amanet i plotësuar i Ali Podrimjes...

Në një mënyrë tjetër, edhe saga ime shqiptare ka misionin parimor të kërkojë dhe fiksojë në mënyrë artistike, domethënë prustiane, t'i rigjejë vlerat e harruara ose të humbura të një familjeje. Ky është mision i rëndë dhe i veçantë, shpeshherë edhe i pamundur. Unë nisa kësaj rruge të vështirë duke u besuar fjalëve të Rilkes: „Në jetë s'ka as disfatë as fitore, por vetëm durim”...

A.D: E meqë kaluam në prozën tuaj, pak kohë më pas botoni „Librat e babait”, veprën e parë të Sagës Ballkanike. A e mbani mend çfarë ju shtryri për ta kthyer kaosin „në rregull”, në kaos harmonik, harmoni asimetrike, asimetri harmonike...”, sikurse ka shkruar Zija Çela në „Mehr Liht!”?

L.S: Trashëgova librat e babait, e vetmja pasuri e familjes në egzil. Biblioteka e babait i përmbante sekretet e familjes, kodin e saj dhe jetës së tij. Fare rastësisht, duke i lexuar librat e trashëguar të babait, fillova në disa faqe të has forma të ndryshme prej hiri. Këto ishin faqet ku babai, duke u koncentruar më tepër, harronte të shkundë hirin e cigareve në take-tuken pranë tij. Kjo ishte paraqitja, prezenca e papritur e babait dhe itinerari i sagës sime ballkanike, reliefi i egzilit të tij dhe të familjes. Ky ishte zëri i Feniksit që paraqitej prej hirit.

Kështu lindi libri i parë „Librat e babait” (1992), mandej „Koha e dhive”, „Çelësi ballkanik”, „Muzeu i ateizmit”, „Kështjella prej hiri”, „Bregu i egzilit”, „Erveheja-libër për një nënë”, „Në kërkim të Helen Lejbovicit”, „Dashuria e gjeneralit”, „Emigrimi i ngjalave”, „Polifonët”, „Kufiri”, „Ambasadat” (I, II) „Emigranti i Stambollit”, „Gjyshja”, „Kthimi i dhive”, „Gjenerali dhe

flutura", "Jeniçerët"...

Mund të thuhet se „kaosin ballkanik”, e përmban çdo qenie njerëzore e lindur dhe e rritur në këto vise. Sistemet politike, ideologjite, invazionet... vetëm e kanë zmadhuar kaosin, pa lënë shpresë për të dalur prej tij. Ndoshta letërsia është një prej shanseve për të dalë prej kaosit, si një variant i „kaosit harmonik”.

Por shpeshherë letërsia gjendet në „barrikadat e gabuara”, në shërbim të ideologjisë ose sistemeve që përfundojnë në luftëra. Në rastin e misionit tim letrar, ose të „sagës ballkanike”, tentoj që „daljen nga kaosi” ta realizoj, duke përcjellur fatin 100-vjeçar të një familjeje shqiptare në shekullin XX, në odisejën e mbijetimit në koordinatat ballkanike.

Në sagën time mungon „epopeja heroike kombëtare”, ose luftërat e çdo lloji. Shqiptaret gjatë historisë (prej kohërave më të lashta, deri në ditët tona), kanë realizuar sistem vlerash mbijetimi, që nisjen e kanë në gjirin familjar. Fjala vjen, romani „Polifonët”, dëshmon për këtë „harmonitë brendshme”, për (e)migrimin e këngës polifonike, sidomos tre dhe katër zërëshe), karakteristike vetëm për shqiptarët në nivel botëror...

A.D: Sikurse thashë, me atë roman filloi *Saga Ballkanike*, veprat përbërëse të së cilës kanë një status të dyfishtë, pra mund të lexohen edhe të ndara, edhe si tërësi nën titullin e kësaj sage. Në të krijoni një sintezë mes ngjarjeve të vërteta dhe imagjinatës së pacak. A është tematika, pra Ballkani shtypa për të krijuar një gërshetim të tillë? Pra a është në vetvete Ballkani i gjendur ngaherë mes së vërtetës dhe imagjinatës?

L.S: Në sagën time shqiptare dhe ballkanike ka një sistem që e kushtëzon dhe mundëson. Romani i parë *Librat e babait* është një lloj „matrice”, që i përmban të gjithë librat e mundshëm të shkruar e të pashkruar të sagës, duke përcjellë historinë e prezencës së çdo libri në bibliotekën e babait, ose mund të thuhet se: tërë *saga ballkanike* i ngjanë një biblioteke të veçantë.

Në raftet e bibliotekës gjenden libra mbi *dhitë, ngjalat, fluturat, jeniçerët, polifonët, kufijtë...*, që më ofrojnë nisje të ndryshme për librat e *sagës ballkanike*. *Librat e babait* mundëson që pjesët e romanit të lexohen edhe si tërësi edhe si të ndara...

A.D: Nisur edhe nga prologu i atij romani të parë, një pjesë e krijimtarisë tuaj është cilësuar shpesh *autobiografi* si dhe *autofiksion*. Në çfarë niveli është ndërtuar marrëdhënia mes reales dhe trillit në letërsinë tuaj?

L.S: Vet fakti se burimi kryesor i „sagës ballkanike” është fati i një familjeje shqiptare, e bën të paevitueshëm prezencën e elementeve autobiografike dhe autofiksionale. Realja në letërsinë e vërtetë shpeshherë katarzon në imagjinatë dhe anasjelltas. Këtu nuk ka rregulla. Dominon një forcë e brendshme të cilën në fenomenin letrar e mundëson provi-dencialja, si art i veçantë...

A.D: Rropatja e *babait* për të ruajtur identitetin e tij dhe të familjes në rrethana nga më të pafavorshmet është një ndër linjat kyçe që lidh romanet e *Sagës*. Si mendoni, sa e rëndësishme është për një njeri ruajtja e identitetit në çdo rrethanë?

Me Ismail Kadare

L.S: Njeriu në egzil si rrallëkush tjetër e ndjen nevojën për identitetin burimor. Humbja e identitetit është mungesë kryesore e njerëzores, kuptimit të jetës, sfidë e përditshme mbijetimi. Është e kuptueshme se saga ime shqiptare qëndron mbi shtyllat e identitetit. Ndër elementet e identitetit që mund të vijnë në pyetje në egzil është gjuha e nënës, himni i vërtetë i mbijetimit. Në *sagën ballkanike*, sidomos në romanet *Polifonët*, *Ballkanbabilonasit* dhe të tjerët, problematizohet gjuha si kusht kryesor i identitetit...

A.D: Ju shkruani në disa gjuhë: shqip, maqedonisht dhe frëngjisht. Në çfarë raporti e shihni letërsinë tuaj dhe gjuhën si mjet të saj?

L.S: Rasti vendosi që të shkollohem në gjuhën maqedonase dhe të studioj gjuhën dhe letërsinë frënge, por i mbeta deri në fund besnik shqipes, gjuhës së nënës. Shkruaj në tri gjuhë, por shqipja është e strukturuar edhe në gjuhët tjera, shkruaj në gjuhën e një lloj osmoze që ma mundëson ndoshta thjeshtësinë në shprehjen letrare, kalimin më të lehtë prej njëres në gjuhën tjetër.

Jeronim De Rada, kodifikuesi i shqipes, në *Këngët e Milosaos*, dhe jo vetëm, njëkohësisht i shkruante dhe i përkthente vargjet e tij në italisht. Ai për këtë i shkroi Faik Konincës:

„Questa modisima (gjuha italiane) non era mia nativa!”
 (“Kjo e mallkuara s’më ka qenë gjuhe e nënës!”). Letërsia ka një gjuhë të vetme të brendshme, që ndoshta ekziston edhe para aktit të shkrimit...

Edhe kur shkruaj në gjuhë të tjera, veprat e mia frymëmarrjen e kanë shqip...

A.D: Si mendoni, a ka letërsia kombësi e nëse po, për ta caktuar atë duhet marrë parasysh tematika e trajtuar prej saj, gjuha me të cilën ajo shkruhet apo diçka tjetër?

L.S: Besoj se në instancë të fundit *letërsia s’ka kombësi*. Vënia e letërsisë në kontekst kombëtar ose nacional, bëhet në raste historike, kur letërsia merr kuptim utilitar, por edhe ndoshta si fazë e nevojshme. Kombëtarja në art tretet ose humbet në universalen. Arti letrar i Shekspir, sot më shumë i takon tërë njerëzimit, sesa kombit anglez!

Natyrisht se tematika dhe gjuha me të cilën shkruhet letërsia janë me rëndësi, por gjithmonë ka diçka që i tejkalon, transcendon në vlera unike...

A.D: Shtëpia e njohur botuese “Fayard” ka botuar edhe Kadarenë, edhe ju. Si ka qenë për ju fakti që jeni dy shqiptarë pjesë e një botuesi kaq të rëndësishëm frëng?

L.S: Fillimi i botimit të librave të parë të „Sagës sime Ballkanike” (“Koha e dhive”, “Librat e Babait”, “Muzeu Ateist”) prej shtëpisë botuese „Fayard” ishte një sinjal inkurajues ta vazhdojë projektin romanesk që kisha filluar dhe i cili, me përkthimet në më shumë gjuhë i bëhej i njohur edhe publikut më të gjerë evropian. Sidomos botimi i parë të „Fayard” – i “Koha e Dhive” (Le temps de chevres) u prit shumë mirë prej kritikës franceze letrare dhe më vonë edhe të pjesëve të tjera të Evropës. Ndoshta më e rëndësishmja në receptionin evropian të *Sagës* ishte zbulimi i parametrave që nuk zbuloheshin prej lexuesve ballkanik.

Në revistën e kritikës letrare „Livrs hebdo”, „Saga Ballkanike” është radhitur ndër romanet e mëdhenj të Evropës. Besoj se botimi i romaneve të „Fayard” luajti rol të rëndësishëm.

A.D: A ju ka ndihmuar njohja e gjuhës frënge në raportin që keni krijuar me këto përkthime, pra me veprën tuaj në atë

gjuhë, pasi ndryshe nga shumë shkrimtarë të tjerë, keni fatin ta njihni atë gjuhë?

L.S: Unë kisha fatin e rrallë që katër romane të mijë t’i përkthejë poliglotti i rrallë, zoti Patrik Krisman (zotëronte 20 gjuhë midis të cilave edhe shqipen), ambasador i Francës në Shqipëri. Ai ishte erudit i madh, përkthimet e tija ishin simfoni e vërtetë e bukurisë dhe dijes. Siç citova më parë Remi d’Gurmonin „shkruhet me jetën”, jeta ime është shënuar prej frëngjishtes ashtu që është e paevitueshme që ajo mos të ketë ndikim edhe në veprën time letrare...

A.D: Milan Kundera hoqi dorë nga çekishtja për hir të frëngjishtes, ndonëse kishte edhe rrethana të tjera që e shtynë të ndërmerre një hap të tillë. Po ju, a e keni menduar ndonjëherë, qoftë edhe nën sistemin paraardhës, diçka të tillë?

L.S: Mbetemi përgjithmonë të strukturuar në gjuhën në të cilën jemi lindur, ikja prej saj vetëm i zmadhon iluzionet. Edhe kur shkruani në gjuhë tjetër, kur „ikni” në gjuhë me difuzion të madh, ju s’bëheni kurrë pjesë definitive e saj. Ndoshta më karakteristik është rasti i Amin Malufit (anëtar i Akademisë Franceze), se ai i Milan Kunderës. Një shkrimtar i njohur ballkanik i pyetur pse s’ka mësuar gjuhë të tjera, ka thënë se akoma po mësonte gjuhën e nënës...

A.D: Në studimin *“SAGA BALLKANIKE E LUAN STAROVËS - një lexim hermeneutik”*, Fatmir Sulejmani, mes të tjerash, shkruan se vepra juaj është më e njohur, më e lexuar dhe më e vlerësuar jashtë sesa brenda botës shqiptare. Si ju bën të ndiheni ky fakt?

L.S: Prof. Fatmir Sulejmani, është jo vetëm një njohës i shkëlqyeshëm i veprës sime, por ai me thellësinë e studi-

Ky roman është një metaforë metafizike, metaforë politike; Emigrimi i ngjalave pushon pak nga pak së qeni rrugëtimi i disa njerëzve të veçantë, për t’u shndërruar në një udhëtim të njerëzimit me zgjedhjet e tij, me ngurrimet e tij, me gabimet e tij. — ERIC FAYE

LUAN STAROVA
EMIGRIMI I NGJALAVE
 roman

Luan Starova
Kartagjena nuk mposhtet

botimet poeteka

uesit, me intuitën e shkrimtarit kontribuon në mënyrë të veçantë që vepra ime letrare të bëhet më e njohur brenda botës shqiptare...

Me veprën time, plotësisht me tematikë shqiptare, fatmirësisht bëhet më e njohur bota shqiptare, e lexuar dhe e vlerësuar nga të tjerët. Unë s'e di kur, por besoj se vepra ime do të kthehet aty ku e ka vendin, në botën letrare shqiptare...

A.D: E gjithë *Saga* është polifonike. Në të ndërthuren shumë zëra të ardhur nga botë të ndryshme gjeografike e historike, por edhe nga diskurse të ndryshme si eseistike a filozofike... A ju është dashur të kërkonte në "burime të ndryshme" apo është veç një vend unik nga ku buron e gjitha?

L.S: Një prej romaneve të sagës ballkanike u është kushtuar Polifonëve shqiptarë. Këndimi polifonik dy dhe tre zërësh, por edhe katërzërësh (i vetmi të Toskët e Labërisë, por i vetmi edhe në botë), ka magjepsur njerëz të famshëm në botë, (si Bajronin, për shembull), dhe paraqitet si një lloj "personazhi" në romanin *Polifonët*.

Secili zë në këngën polifone, duke u nisur në kohë të ndryshme të këndimit, mund të kuptohet si "disharmoni", por zhvillimi i këngës i përcjellur prej „isos“ përfundon në harmoni të vërtetë! Një kohë të gjatë jam preokupuar me vepra të panumërta mbi polifoninë shqiptare (sidomos prej veprave të Benjamin Krutes, Ramadan Sokolit, Vasil Toles ...), prej të cilave e kuptova se këndimi polifonik është boshti më i fortë i identitetit shqiptar. Epopeja heroike polifonike rrëfen edhe për periudhat më të dhimbshme të historisë shqiptare.

Edhe pse këndimi polifonik ka mbijetur me plagë dhe shpërdorime, sidomos në kohën e realizmit socialist, ai mbetet himni i vërtetë i shqiptarëve. Për mua struktura e këngës polifone katërzërëshe ka qenë paradigmatë e vërtetë për komponimin e sagës romaneske ballkanike: si të bashkohen zërat „e ndryshëm“ në simfoni harmonike. Kam gjetur mbështetje edhe në teorinë e Mihail Bahtinit, sidomos në tezën e së "vërtetës polifonike", sipas së cilës, "më shumë zëra i sjellin pjesët e së vërtetës".

E "vërteta polifonike" kërkon më shumë zëra simultanë, të cilët plotësohen njëri me tjetrin. Mihail Bahtini vlerëson se personazhet në veprën letrare kanë zërin e vetë dhe naratorit është njëri prej këtyre zërave. Këto mendime mund t'i përshtaten edhe në fenomenin të muzikës polifonike shqiptare, që kam tentuar ta zhvilloj në romanin *"Polifonët"*.

Në roman sugjerohet se ndoshta gjithë popujt kanë ndonjë këngë, të cilën ndërkohë e kanë harruar. Sa më parë që popujt e kujtojnë këngën e harruar, aq më herët do ta gjejnë shpirtin e tyre të vërtetë polifonik! Sot ky sugjerim është më i nevojshëm se kurdoherë më parë në historinë e deritashme të botës dhe të popullit shqiptar në veçanti...

A.D: Personazhe realë ripërmasohen në kuadrate mitologjike çka i jep një tjetër ton narracionit. Në "poçarinë tuaj krijuese", si kryhet ky proces?

L.S: Teza ime keyesore në "sagën ballkanike" është se metaforat dhe mitet nisjen dhe verifikimin e kanë gjithmonë në jetën reale. Por në mitet e gjithë popujve, problem kryesor është zbulimi ku qëndron fuqia e trimit, ose shpirti i vërtetë i heroit. Faktikisht, në fillim të mitit, nuk dihet se ku është fshehur shpirti që në vetvete paraqet atë që intrigon. Është e logjikshme që zbulimi i të panjohurës, vendi i forcës së

Me presidentin francez François Mitterrand

mbinatyrshtme të heroit mitik, të paraqesë atë që është më e rëndësishme, më inventive dhe atë që paraqet tërësinë më të vlefshme narrative aristike të gjithë miteve të llojit të tillë...

A.D: Së fundmi, në Shqipëri u botua *"Emigrimi i ngjalave"* nga shtëpia botuese *Poeteka*. Me ç'emoçion e përcillni botimin e një veprë në vendlindje?

L.S: Arian Leka dhe „Poeteka“, u afirmuan si një institucion i veçantë viteve të fundit në Shqipëri, si burim shprese se vijnë ditë më të mira për letërsinë, pas kohës së gjatë të realizmit socialist. „Poeteka“ filloi me një përkushtim të madh t'i botojë veprat e mia në Shqipëri, duke filluar me botimin e poezive *"Karatagjena nuk mposhtet"* dhe romanit *"Emigrimi i ngjalave"*, kurse ka në plan të botojë dhe romanet: *"Muzeu i ateizmit"*, *"Bregu i ekzilit"*, *"Polifonët"* dhe besoj romanet tjera, tani më të botuara në gjuhët kryesore botërore. Botimin e veprave të mia në vendlindje e përjetoi si një rilindje shpirtërore, si përfundimin e një procesi të gjatë dhe të dhimmshëm, si një lloj kthimi dhe plotësimi të amanetit të familjes së humbur në meandrat e egzilit...

A.D: Në atë vepër, liqeni i Ohrit merr një vlerë krejt të veçantë: Duket sikur ai është një pasqyrë ku shfaqen gjithë gjendjet e rrëfyesit, të mbrytura ose në momentin kur është përballë tij, ose kur sheh pas ndër kujtime. Ikja dhe kthimi; e shkuara dhe e ardhmja; ëndrra dhe e vërteta... A është ai liqen *eliksiri* i përjetsisë së letërsisë tuaj?

L.S: Është thënë se "s'ka kthim prej egzilit", siç nuk ka kthim në kohën e humbur. Prusti kthimin e kohës së humbur, ose rigjetjen e saj, e imagjinonte vetëm në krijimin e veprës së përsosur artistike. Kjo paradigmatë prustiane më ka ndihmuar ta imagjinoj gjetjen e kohës së humbur të familjes në egzil në një kronotop letrar. Duke e humbur vendin e lindjes (Shqipërinë) e duke mos gjetur kompensim për të, unë në veprën time si atdhe të vërtetë e imagjinoj Liqenin e Ohrit. Duke ikur prej bregut të lindjes (botës magjike të

Lasgush Poradecit), fati i jetës më solli në bregun tjetër, në "bregun e egzilit". *"Bregu i egzilit"* është titulli i romanit që do të botohet së shpejti në Shqipëri.

Letërsia ime mbijeton si kërkim i baraspeshës ndërmyjet dy brigjeve të Liqenit - Atdhe. Midis dy brigjeve gjendet kufiri i mallkuar që ndante shpirtat e njerëzve, në ujërat e liqenit ku fillon udha reale e mitike e ngjalave, që vazhdon nëpër dete dhe oqeanë deri te Deti Saragos, mandej kthimi i brezave të rinj të ngjalave në Liqen, në fund të kësaj odiseje tragjike shumëvjeçare...

A.D: Po aty thoni *Shqipëria: toka e vendlindjes së heronjve të Sagës sime të Ballkanit*. Por në këtë *Sagë*, heronjtë janë njerëz normalë, Babai, Nëna... Mendoni se është pikërisht kjo vendlindje ajo që u mundëson të jenë heronj?

L.S: Vërejtja është e saktë: heronjtë e sagës ballkanike janë njerëz normalë, Babai, Nëna, Vëllezërit, Motra... Ndonjëherë degjoj zëra kritikë se do të ishte më mirë t'i identifikoj „heronjtë“ e sagës sime me emra, vendlindje dhe të tjera.

Por qëllimi është që këto personazhe nisjen ta kenë të universalja, që është edhe kuptimi i fenomenit artistik-letrar, mandej të përfundojë identifikimi lokal në variantet e universales. Poetika romaneske e sagës ballkanike ndoshta është në kërkimin e daljes së familjes nga një lloj labirinti, në të cilin „shoqëria“, me instacionet e veta, me monopolizimin e pushtetit, e mban njeriun dhe familjen peng të perjetshëm.

Prandaj në librat e mi s'ka heronj prometejanë, as fitues definitiv, por njerëz që me fatin e tyre të përjetshëm triumfojnë vetëm kanë disfatën dhe vujtjet. Këta njerëz s'kanë emra, por kanë jetë dhe misioni i letërsisë është ta kerkojë këtë dhe ta bëjë të pavdekshme...

A.D: *Të gjithë largoheshin ndërkohë që unë kthehesha*. A është fati i njeriut të jetë gjithnjë në lëvizje?

L.S: Bëhet fjalë për kthimin tim në Shqipëri, që simbolizon njëkohësisht kthimin e familjes, pjesa më e madhe e së cilës nuk jeton më: Nëna, Babai, tre vëllezërit më të moshuar. Në vitin 2003 qyteti i Pogradecit më shpalli Qytetar nderi. Vite para kësaj date, në kohën e komunizmit shqiptar, besnik i stalinizmit, vinim te Manastiri Shën Naum dhe me dylbi e vështronim Pogradecin, duke e kaluar kufirin në mënyrë pamore, pa shpresë se do të mbarojë koha e këtij kufiri. Kthimi im në Pogradec u shënuar si një festë e vërtetë, në të cilën erdhën kushërinjtë, miqtë prej Tirane, Maqedonie dhe shumë vendës. Kjo ishte *ditë e madhe* ne jetën e familjes, por edhe për veprën time letrare të sagës shqiptare. Më kujtohet akademiku Jorgo Bullo, i pranishëm në këtë ngjarje, bashkë me kushërinin tim - akademikun Eduart Sulstarova. Tekstin e shkruar enkas për këtë rast, akademik Jorgo Bullo e përfundoi me fjalët: *"Nëpërmjet veprës letrare autori u kthye në vendlindje!"* Dhe pati plotësisht të drejtë...

A.D: Dhe në mbyllje, edhe pak muaj mbushni tetëdhjetë vjet. Kanë mjaftuar kaq vite për ta rrëfyer të gjithë *sagën e këtij gadishullit tonë*?

L.S: Sagën time ballkanike e shkruaj prej viteve 90 të shekullit të kaluar, domethënë më shumë se 30 vjet. Deri tani, janë botuar 20 vëllime, mbi 5000 faqe, në 20 gjuhë, shumë studime, kritika letrare, doktoratura të mbrojtura në vende të ndryshme të botës...

Por kur shkruani, nëse jua mundëson shëndeti, ju nuk e ndjeni se kur është mjaft, ose ku është fundi. Puna e të shkruarit është si puna e Sizifit: gjithmonë rifillon. Në frymën e sintagmës së Alber Kamysë: *duke shkruar duhet të ndjehet lumturia e Sizifit...*

Saga ballkanike vazhdon të degëzohet dhe ka zona që mbeten të errëta, por Ballkani është një rezervuar mitesh, historik dhe fatësh të pasosura...

Me filozofin francez, Edgar Morin

"JERONIM DE RADA, VEPRRA HISTORIKO-FILOLOGJIKE"

Përkthyer prej italishtes, pajisur me një studim hyrës dhe me shënime e komente plotësuese nga **prof. dr. Jup Kastrati**.

DE RADA, SA I NJOHUR, AQ DHE I PANJOHUR

Nga *prof. dr. Emil Lafa*

Tashmë lexuesit e *Ex Libris* janë në dijeni për botimin e kësaj përmbledhjeje të shkrimeve historike-filologjike dhe publicistike të Jeronim De Radës. Është një ndër botimet e para të Qendrës së Studimeve dhe Publikimeve për Arbëreshët dhe një shenjë e fillimit të mbarë të veprimtarisë së saj. Jeronim De Rada është më i njohur në Shqipëri nga Bota e Arbëreshëve të Italisë dhe si të thuash një emër që simbolizon krejt atë botë. Por nuk janë të shumtë ata që i njohin përmasat e vërteta të krijimtarisë dhe veprimtarisë së tij dendur letrare, filologjike, historike, publicistike. De Rada te ne është studiuar në shkollat e mesme e në Universitet kryesisht si shkrimtar, e në radhë të parë si autor i poemës romantike "Milosao".

Tani lexuesi shqiptar ka mundësinë që ta njohë më të plotë veprën e De Radës dhe kjo falë këtij libri të përgatitur nga prof. Jup Kastrati për pothuaj 30 vjet (1949–1977)! Prof. dr. Jup Kastrati (1924–2003) është i mirënjohur në filologjinë dhe gjuhësinë shqiptare si punëtor i fortë dhe me vepra shquara si për nga vlera shkencore e tyre, ashtu edhe për nga ndikimi e dobia e drejtpërdrejtë në rrethet e studiuesve. Mjafton të përmendim se veprat e tij "Histori e gramatologjisë shqiptare" (Prishtinë, 1980) dhe "Historia e Albanologjisë" (vëllimi i parë, Tiranë, 2000), krahas një numri botimesh për figura e ngjarje të filologjisë shqiptare janë libra tryeze të pazëvendësueshëm për këdo që merret me albanistikë, dhe mjaft të kërkuar gjithashtu në botën e jashtme. Prof. Jup Kastrati është dalluar kurdoherë jo vetëm për zellin e pasionin e rrallë në fushën e kërkimit shkencor, por edhe për akrib-

inë shembullore, për seriozitetin në punë, për saktësinë e dokumentimit dhe të gjitha këto marrin vlerë edhe më të madhe po të kihen parasysh vështirësitë e shumta që i është dashur të përballojë për të siguruar dhe konsultuar literaturën dhe burimet e nevojshme të punës.

Prodhimtaria shkencore e prof. Jup Kastratit është e gjerë dhe mbulon shumë fusha të filologjisë e të gjuhësisë shqiptare, përveç punës së tij mësimore për vite e vite me radhë. Kushdo që e ka ndjekur dhe e ka njohur rrugën e veprimtarisë së tij, sigurisht ka vënë re se Jeronim De Rada ka qenë për të si një magnet i fuqishëm dhe si një flakë frymëzimi. Mjafton të përmendim se nga 718 zëra që përmban bibliografia e punimeve për Jeronim De Radën të botuara gjatë 90 vjetësh (1903 deri më 1993), 160 i përkasin penës së Jup Kastratit. I pari prej tyre është libri *Jeronim De Rada, Poezi shqipe të shekullit XV. Këngë të Milosaut, bir i sundimtarit të Shkodrës, transliteruar, përshtatur në gjuhën e sotme shqipe dhe komentuar* (Tiranë, 1956, 204 f., ribotuar në Prishtinë). Falë këtij libri nxënësit dhe studentët patën mundësi të lexojnë të plotë për herë të parë kryeveprën poetike të De Radës dhe ta kuptojnë e ta shijojnë falë shpjegimeve të nevojshme e të qarta filologjike të Jup Kastratit, atëherë profesor i ri (30 vjeç) i letërsisë në Gjymnazin e Shkodrës. Më 1962 u botua libri tjetër i Jup Kastratit *Jeronim De Rada (Jeta dhe veprat)*, që është, besoj, i pari libër për jetën dhe veprën e një shkrimtari shqiptar. Me këto punime Jup Kastrati hyri në "orbitën" e De Radës dhe asnjë forcë nuk mund ta shkëputte prej këtij dielli madhështor të letërsisë, të filologjisë, të kulturës e të atdhetarisë arbëreshe e shqip-

tare. Përmbledhja e shkrimeve historike-filologjike dhe e publicistikës së De Radës për të cilin kam kënaqësi të shkruaj këtë paraqitje për lexuesit e *Ex Libris* është fryt i pasionit deradian të Jup Kastratit. Te idealet e De Radës, te përkushtimi i tij për zgjimin, lirinë dhe përparimin e popullit shqiptar, te vepra madhore dhe te vetëflijimi i këtij Arbëreshi të Madh, J. Kastrati gjeti frymëzimin për veprimtarinë e tij intelektuale dhe shkencore.

Përmbajtja e librit. Libri mban titullin "Jeronim De Rada, Vepra historiko-filologjike kuruar nga Prof. Jup Kastrati", duke përfshirë këtu edhe letërkëmbimin me këtë tematikë. Në kohën që J. Kastrati përgatiste këtë vëllim, shkrimet e botuara të De Radës gjendeshin të shpërndara andej-këtej nëpër biblioteka, te ne kryesisht në Bibliotekën Kombëtare, dhe ishin gati të paarritshme për lexuesin e interesuar. Përveç kësaj pjesa më madhe janë italisht, ndërsa një pjesë tjetër arbërisht, çka e vështirësonte njohjen e përmbajtjes së tyre. Ideja e J. Kastratit për të përgatitur një vëllim tematik me shkrime të De Radës dhe për t'i bërë ato të shfrytëzueshme nga rrethet e tjera të interesuarish, mësues, pedagogë të shkollave të larta, studiues e studentë) ka merituar përgëzime e inkurajime që në zanafillë. Lënda e vëllimit është edhe fryt i interesimit këmbëngulës e sistematik të përgatitësit, që ka gjurmuar *deradiana* kudo ku ka mundur, në Shqipëri dhe në Itali, për gati 30 vjet (1949–1978). Sot siç dihet, kemi në duar botimin *Opera omnia* të J. De Radës (12 vëllime) që kanë dalë në vitet 2004–2017 në kolanën "Klasikët e letërsisë arbëreshe" të drejtuar nga prof. F. Altimari. Por edhe kjo *Opera omnia* nuk është e mjaftueshme për lexuesin shqiptar, pasi një pjesë e madhe e saj e shkruar italisht ose arbërisht paraqet vështirësi të mëdha për lexuesin e sotëm shqiptar. Do të ishte ideale që Qendra e Studimeve dhe Publikimeve për Arbëreshët (QSPA), në bashkëpunim me Universitetin e Kalabrisë, të ndërtonte një projekt afatgjatë për të sjellë në gjuhën shqipe të gjitha vëllimet e *Opera omnia* të De Radës, si të thuash një version shqip të kësaj kolane. Ndërkaq vëllimi me shkrime historike-filologjike dhe publicistikë përmbush një zbrastëti të ndjeshme për njohjen më të plotë të veprimtarisë, të mendimit, të ndikimit dhe të rolit të De Radës në jetën politike e kulturore shqiptare të kohës. Prandaj duhet përshëndetur botimi i kësaj vepre.

Lënda e veprës paraqitet e ndarë në një varg kapitujsh tematikë dhe në fund ka një pjesë me të dhëna bibliografike dhe aparat shkencor.

Kapitulli i parë (165 f.) përmban shkrimet e De Radës lidhur me prejardhjen dhe lashtësinë e shqiptarëve, me zanafillën e gjuhës shqipe dhe me marrëdhëniet e saj me gjuhët fqinje. Në shek. XIX arbëreshët dhe shqiptarët e Ballkanit kishin përqafuar tezën për origjinën pellazgjike të popullit dhe të gjuhës sonë. De Rada ishte ndër ata që e mbrojti dhe u përpoq ta argumentonte këtë tezë gjysmëmitologjike në një numër artikujsh që nga viti 1846 deri më 1899. Një numër shkrimesh të tjera të kësaj pjesë De Rada merret me çështje konkrete të shqipes nga fusha e gramatikës, e fonetikës dhe e alfabetit, e fjalorit etj. Shkrime të tjera kanë të bëjnë me themelimin e Kolegjit Arbëresh të Shën Adrianit si vatër e mësimin të gjuhës shqipe.

Kapitulli i dytë (80 f.) është vepra historiko-letrare e De Radës. Këtu janë përmbledhur parathëniet që ka shkruar për veprat e tij që nga "Milosao" (1836) e në vi-

Jup Kastrati në studion e tij

(vijon në faqen 6)

(vijon nga faqja 5)

jim, si edhe shkrime e shënime të ndryshme letrare. Këto materiale së bashku kanë vlerë të madhe për të njohur më mirë krijimtarinë poetike të De Radës, shtysat dhe motivet e frymëzimeve të tij, po ashtu edhe pikëpamjet filozofike e estetike.

Shkrimet e përmbledhura të kapitulli i tretë "Profile historiko-letrare" (48 f.) shtrihen në shtatë dhjetëvjeçarë (1833–1896). Janë 50 artikuj të shkurtër, me të cilët De Rada ka ravigjuzuar profile dijetarësh, shkrimtarësh, intelektualësh, folkloristësh arbëreshë e shqiptarë si edhe albanologë të huaj, të shekujve të mëparshëm dhe bashkëkohës të tij, po ashtu edhe disa personazhe të folklorit shqiptar e arbëresh. Lënda e këtij kapitulli është një pasqyrë e gjallërisë së jetës mendore arbëreshe e shqiptare në shek. XIX dhe përmban të dhëna me interes për historinë e letërsisë dhe historinë kulturore në përgjithësi.

Kapitulli i katërt mban titullin "Vepra historike, publicistike, politike" (100 f.) dhe përmbledh një varg shkrimesh që shtrihen në një periudhë prej 25 vjetësh (1873–1898). De Rada është një pionier i shtypit shqiptar. Me gazetën që themeloi "Shqiptari i Italisë" (1848) dhe "Fiamuri Arbërit" (1883–1887) ai luftoi energjikisht për çështjen kombëtare shqiptare duke botuar shumë shkrime me tema politike, veçanërisht të "Fiamuri Arbërit", që u bë një tribunë e vërtetë e Rilindjes Kombëtare Shqiptare. Shkrimet e përmbledhura në këtë kapitull dëshmojnë se në atë shekull De Rada, ashtu si edhe arbëreshë të tjerë, e shihnin Shqipërinë e lirë dhe të pavarur të së ardhmes, si atdheun e tyre të vërtetë, ku edhe do të ktheheshin pas një mërgimi të gjatë me energji për të ndërtuar atje jetën e tyre të vërtetë në liri.

Kapitulli i pestë "Vepra historike-autobiografike" (110 f.) përmban tri shkrime: "Autograf" (1885); "Autobiologjia I, II, III, IV" (1898, 1899) dhe "Testamenti politik" (1902), nëpërmjet të cilave lexuesi njeh jetën dhe punën e De Radës ashtu si e përshkruan ai vetë.

Kapitulli i gjashtë përmban një pjesë nga letërkëmbimi shumë i pasur i De Radës (118 f.), i përlogaritur nga J. Kastrati në rreth 3000 letra. Janë 45 letra të dërguara nga De Rada në gati 70 vjet (1834–1902). Letërkëmbimi i De Radës, që dëshmon gjerësinë e lidhjeve të tij me veprimtarë të shquar të Rilindjes, me personalitete të kulturës, shkencës dhe politikës, shqiptarë e të huaj, mund të bëhet objekt i një studimi të posaçëm, ashtu siç do të shërbejë për të ndriçuar mjaft çështje të veprimtarisë, po edhe të temperamentit e të personalitetit intelektual të tij. Prof. J. Kastrati ka meritën që e ka pasuruar fondin e letërkëmbimit të De Radës me kërkimet e tij të ngulëta nëpër burime të ndryshme. Ai ka theksuar me të drejtë se duhen bërë kërkime sistematike për të gjetur edhe letra të tjera, sidomos të dërguara nga De Rada. Shtoj me këtë rast se edhe te botimi *Opera omnia* i përmendur më lart vetëm vëllimi XII/1 përmban letërkëmbimin e De Radës me gjuhëtarin dhe shkrimtarin italian Niccolò Tommaseo. Ndoshta është planifikuar edhe një vëllim XII/2 me letra, por ende nuk ka njoftim për të. Edhe në ato pak letra që janë përmbledhur në këtë vëllim, shpërfaqet një botë e tërë arbëreshe e shekullit të nëntëmbëdhjetë, na del përpara një panoramë e gjallë e lëvizjes mendore intelektuale, letrare, diturake.

Kapitulli VII (118 f.) përmban 69 shkrime historike dhe filologjike të hartuara nga De Rada arbërisht dhe të transkriptuara me alfabetin e sotshëm të shqipes nga Jup Kastrati. Përveç interesit shkencor të temave të larmishme gjuhësore, kulturore, politike etj. që trajtohen këtu, vetë gjuha e De Radës ka një interes filologjik shumëplanësh: si përpjekje për ngritjen e ligjëritimit popullor arbëresh në gjuhë shkrimi, si përpjekje për vendosjen e alfabetit, të drejtshkrimit dhe për stabilizimin e formave gramatikore, po ashtu si burim për të njohur fjalorin e arbërishtes dhe përpjekjet e De Radës për pasurimin e tij etj.

Pas këtyre kapitujve vijnë: Bibliografia e Jeronim De Radës (vepra të botuara e dorëshkrime) që përfshin vitet 1831/32–1909 dhe Bibliografia e shkrimeve për Jeronim De Radën të botuara nga viti 1903 (viti i ndarjes nga jeta) deri më 1993. Të dyja këto bibliografi janë mjete ndihmëse shumë të dobishme për njohjen më të plotë të jetës e të veprës së De Radës, të rolit dhe të ndikimit të saj në letërsinë shqipe, në kulturën dhe në mendimin politik-shoqëror.

Treguesi i emrave gjeografikë dhe treguesi i emrave të personave, të përgatitur nga QSPA e plotësojnë më së miri këtë botim, pasi japin informacion me vlerë për gjerësinë e mjedisit gjeografik dhe njerëzor ku shtjellohet përmbajtja e veprës.

Parathënia e vëllimit e hartuar nga J. Kastrati mban datën 8 janar 2003. Në shtator të atij viti ai ndërroi jetë pa arritur ta përgatiste për botim vëllimin me kujdesin e tij karakteristik. Më vjen mirë të vërej se QSPA e ka vlerësuar seriozisht përgjegjësinë për botimin e një vepre të lënë në dorëshkrim nga autori dhe ka treguar kujdesin e merituar për punën e mbetur deri në shtypjen e librit.

Duke përmblytur këtë paraqitje dëshiroj të theksoj se libri "**Jeronim De Rada, Vepra historiko-filologjike kuruar nga Prof. Jup Kastrati**" përmban vlera të shumta njohëse dhe edukuese për kohën tonë. Ai do t'u shërbejë studiuesve të letërsisë arbëreshe e të Botës Arbëreshe e sidomos atyre që duan të thellohen në njohjen e krijimtarisë letrare dhe të veprimtarisë shoqërore-politike të De Radës, si një ndër personalitetet më të shquara të Rilindjes Kombëtare Shqiptare. Prandaj ky libër është shumë i dobishëm për një rreth të gjerë lexuesish, duke përfshirë edhe arbëreshët. Libri do të jetë veçanërisht i dobishëm për mesimdhënësit dhe studentët e shkollave të larta e të mesme, që kanë pasion për letërsinë. Botimi i këtij libri duket edhe si një fillim i mbarë e shpresëdhënës për serinë e botimeve që po përgatit QSPA, duke i dhënë një hov të ri përtëritjes së lidhjeve të Botës Arbëreshe me Dheun stërgjyshor të Arbrit.

Më kujtohet se në shkurtin e vitit 1974, duke biseduar në Bibliotekën Mbretërore të Kopenhagës me studiuesin Giuseppe Gangale (1898–1978), themeluesin e fondit Arbëresh në atë bibliotekë, kur erdhi fjala për De Radën, ai, pak i habitur nga interesimi ynë i veçantë, na tha që *De Rada nuk ishte ndonjë engjëll (De Rada war kein Engel)*. Natyrisht De Rada nuk ishte engjëll! Si shkrimtar ai kishte përbrenda demonin e krijimit, si Arbëresh ndiente në rrembat e tij gjakun e trimave të Motit të Madh. Ky vëllim shërben për ta njohur më mirë De Radën në të dyja këto vështrime.

"E hëna e parë e dhjetorit" i Ledion Krisafit

NJË ROMAN QË DUHET LEXUAR DHE RILEXUAR

Nga Diana Çuli

Romani *E hëna e parë e dhjetorit* i shkrimtarit Ledion Krisafi është një risi në letërsinë tonë, sepse në të kërkohet kuptimi i jetës, përmes metaforës dhe figuracionit, po edhe përmes antagonizmit të jetë-vdekjes. Autori është përdorues i shkathët i gjuhës, ai ka një fjalor të pasur, njohje të thellë të frazeologjisë, të mundësive sintaksore të shqipes për t'u shprehur në mënyra nga më të ndryshmet, për qëllime nga më të ndryshmet. Personazhet janë origjinalë, të vizatuar me thellësi dhe të veçantë, në të gjithë jetën që kanë brenda këtij libri. Tema, ose të paktën ajo që të krijohet si ndjesi, është *vdekja*. Të bën pak përshtypje që këtë pyetje e ngre një autor i ri, i cili hamendet e hulumton, vëzhgon e përpiket të kuptojë. Pa kërkuar vërtetësi në një vepër gati surrealistike të këtij lloji, mendoj se kjo pyetje ekzistenciale është trajtuar me një mjeshtëri të pazakontë nga Krisafi dhe me një thellësi të pa vërejtur nga shkrimtarë të tjerë shqiptarë të kohës. Ai duket mjaft i thelluar në këtë përmasë të jetës – pjesë e së cilës është vdekja - dhe e shtyn në mendime lexuesin. Krisafi arrin të përdorë mjerte të ndryshme shprehëse për të realizuar botën e personazheve të tij plot kontadikta të brendshme dhe shpesh eksentrikë, duke e përshtatur me realitetin e periudhës që përshkruan e duke arritur të prekë vetë thelbin e kondicionit njerëzor. Këta personazhe janë ekzibicionistë e melankolikë, por edhe emocionalë e rebelë, herë herë me një distancë të menduar nga jeta e përditshme e herë herë të pandarë dot prej saj. Por, pa asnjë dyshim, ata janë plot kolorit e të veçantë, një galeri e vërtetë dhe e mrekullueshme personazhesh të papërsëritshëm!

E hëna e parë e dhjetorit është një roman që duhet lexuar e rilexuar, së pari për ta shijuar e së dyti për ta kuptuar deri në fund e për të medituar mbi të.

LEDION KRISAFI

e hëna e parë
e dhjetorit

Onufri Roman

MUZEU I NJERIUT

Nga Rexhep Ferri

1.

Me njëmijë e katërqind e tetëdhjetë e nëntë, në spitalin Santa Maria në Milano, Leonardo i përkulur mbi gjoksin e kufomave, duke studiuar natyrën, jetën, vdekjen, shpirtin e pyeti:

“Cili nerv është përgjegjës për lëvizjen e syrit dhe bën që lëvizja e njeriut sy të lëvizë edhe syri tjetër?”
Për rrudhat e vetullat?

Për heshtjen.

Për të njohurat e të panjohurat gjatë Darkës së Fshehtë, gjatë Darkës së Fundit.

Kjo pikturë është histori dhe hije e jetës së njeriut.

Po të mos ishte shpresa dhe imagjinata, jeta nuk do të kishte kuptim.

Jeta jo shumë e lehtë, po shumë dinamike.

Nga jeta e krimit në jetën e fluturës.

Nga jeta e fluturës në jetën e krimit.

Dhe nga jeta e krimit prapë në jetën e fluturës.

Dhe prapë në jetën e krimit tjetër në jetën e fluturës tjetër:

- Të mbrojtur nga malet.

- Mos e keqpërdorni imagjinatën.

Më kuptoni ku e kam fjalën.

Me pak arsye njeriu e humb fillimin.

2.

Kur i vie koha, jeta përsëritet.

Fiksimi është i panjohur.

Dëgjojeni zemrën.

Nuk duhet ta dijë dikush tjetër.

Seriozisht e kam.

Njeriu ende mbetet gjëja e fundit:

- Është pakëz rebel;

- Lakmitar e renc.

Pse po më telefononi?

Telefoni është thirrje.

Lutje.

Deri te realiteti i krimit nuk po rrezikoj.

Po shkoj.

Ju kam thënë: dikush po gënjen.

Pse nuk kemi pasur fat është vullnet i vonuar.

Ajo që ka marrë fund te patriotët mashtrues nuk ka marrë fund për historinë e shqiptarëve.

Por jo vetëm kaq!

Nga kjo pikë e më tej, në qytetin tim të lindjes, Kukësin,

Prefekturën e Kosovës së pasur, por të plaçkitur, për herë të dytë i varrosëm eshtrat e Hasan Prishtinës.

Për historinë e emocioneve, unë nuk i kuptova të gjitha emocionet...

Me kalendarin diellor dua një përgjigje për krimet e tmerrshme, kur e kuptova të vërtetën.

Më 1933, në mes të tregut të Selanikut, shqiptari Ibrahim Çelo me katër plumba e vret Hasan Prishtinën.

Më 1977 eshtrat e Hasan Prishtinës janë sjellë në Shqipëri dhe janë varrosur në Kukës, Prefektura e Kosovës.

3.

Në Tiranë, pas shembjes së Teatrit Kombëtar, afër meje ndriçimi, skena dhe artistët në rrugë.

Keqardhja më bëri njeri krenar.

Aty ku ideja për shembjen e Teatrit Kombëtar, me një çekiç eksperimental, me një buldozer eksperimental mbyllet mesazhi.

Një hap më larg, me diploma në dorë, kërkohen vende pune.

Premtohen vende pune.

Ashtu si jemi, jemi.

Në një mënyrë apo tjetër kalojnë sekondat, minutat... Eksperiencia e re na çon të humbasim drejtpeshimin kur i besojmë kohës.

Kohës që është më naive se ne.

Aty ku asgjë nuk na vjen dy herë në jetë.

Për më shumë kohë dhe fat.

Shpirtit i thashë:

“A ka mundësi ta bëjmë një llogari, se po na ikin minutat, vitet kur dikush na e vjedh kohën!”

4.

Për tejkalimin e sfidave nuk ishim dhe nuk jemi ajo që kemi kërkuar.

Kur dëshirave u del flaka, me vlerë dhe pa vlerë.

Patriotizmin e ditëve tona, shqiptarhanja e kthyer në humor të zi.

Në skandal.

Edhe kur kishim të drejtë shqiptarhanja autobiografinë e vet e shkruan si histori të frikshme.

Shtatëdhjetë mijë dolën para Teatrit Kombëtar me fjalën:

Nxitoni!

Nuk përfundon me kaq!

Ku gjendet Tuneli i Kalimashit?

Dhe sa është larg Evropa dhe Porta e Triumfit?

Kjo histori kurrë nuk mbaron.

Atë që kam dashur ta them, nuk kam dashur ta them por ta krijoj.

Fillimi është edhe fundi kur dilemat na afrohen.

Duhet ta pranojmë.

Pa realitet nuk do të isha as për ta hapur e as për t'i mbyllur sytë.

Koha e mbushur me gënjeshtër bën matematike të tjera.

Qytetërimet nuk durojnë që ne të jemi arrogantë me sjelljet tona.

Për ta parë veten në kohë çmendurie me një eksperiencë për një kohë të gjatë nuk duhet të jemi rob.

Me Zotin e Heshtjes a mund ta bëjmë një llogari se po na ikin minutat.

Realiteti na i ka mbyllur sytë...

5.

Kur e shohim se nuk jemi vetëm, e marrim vesh se jemi vetëm.

Për të gjitha shtresat jeta është dydimensionale.

Ballafaqohet me jetën dhe vdekjen.

Nga kjo biografi po frikësohem.

Më vonë e vetmja gjë që e kuptuam është lufta e fundit.

Sido që të jetë, harrojeni një mundësi tjetër.

Ju këshilloj që ta harroni realitetin. Mos më lini të pres shumë.

Kjo histori është rrëfim që përsëritet.

Shqiptarët e maleve, duke kapërcyer horizontet dinë gjithçka, nuk dinë asgjë.

Kjo e vërtetë ku po del?

Ku po shkon?

Kureshtja kaq e pat.

Nëse ka diçka universale janë ëndrrat.

Ëndrrat nuk e kanë vetëm një planet.

Na duhet ta gënjejmë pak veten.

Jemi qenie njerëzore.

Fantazitë janë vetëm fantazi.

Të gravuruara në gurë me gjak, me heronj.

6.

Përtej shumë të mirës, më lini të flas.

Shpirtit i thashë:

“Llogarinë nuk e mendoj!

Për çdo gjë nuk pyes.

Tashmë e di se cila është rruga e fatit.

Nëse jemi me fat kur flasim për ndonjë lidhje me fatin. Sekretet e tjera do t'i kuptojmë nesër!”

Çka do që do të ndodhë shihet se keni shpëtuar nga plumbat qorr.

Edhe pse vetëvrasia nuk pyet për asgjë.

Kohës faljani një dollar dhe një VC publike.

Vetëvrases për gjëra të vogla i bëhet qejfi.

Në fund të ditës, dita e ka natën.

Duke kapërcyer pengesat, di gjithçka, s'di asgjë!...

7.

Nuk e kam menduar kurrë se njeriu deri në këtë masë do të lajthitet.

Koha e kaluar është fat.

Në konflikte me gjithë dynjanë.

Qitjani pikën.

Në shqiptarhane ka shumë inate personale.

Asnjë fjalë nuk është në interes të vendit.

As në univers të pakuptueshëm të krijesave njerëzore.

Rrena reale.

Mbretëresha reale.

Njëherë e përgjithmonë lëreni anash krenarinë.

Deri këtu kemi arritur falë Zotit.

Kur Zoti e zbut zemrën na afrohet një mundësi:

- Aty ku nuk ka njerëz të sinqertë.

- As gomarë budallenj.

Kjo e vërtetë shkon me një zog të zi.

Tmerrësisht të zi.

Për fatin tonë “dielli lind aty ku perëndon!...”

MANTELI PURPURT IBILAL XHAFERIT

Çamëria si ringjallje

Nga ENVER KUSHI

Kushdo që i kthehet dhe i rikthehet leximit apo studimit të veprës së Bilal Xhaferit, nuk ka sesi të mos ndjejë në vargjet e poezisë dhe reshtat e prozës zëra dhe të prekë kujtesën tragjike të Çamërisë. Në një shkrimet e tij, një nga mendjet e ndritura të letërsisë botërore, latino-amerikani Borhes, shkruan për librin që zotëron “ende shenjtëri” si dhe për zërin e shkrimtarit, që sipas tij “është gjëja më e rëndësishme e një libri”.

Zëri i shkrimtarit Bilal Xhaferi, ose më saktë shumësia e tyre, ashtu si në koret e lashtësisë ballkanike vinë mrekullisht të qartë, të ëmbël e të butë, por në tërësinë e tyre edhe tragjike e të dhimbshëm. Dhe kjo nuk është e rastit. Bilal Xhaferin si njeri dhe shkrimtar, e ndoqi nga lindja e deri në vdekje fati tragjik i familjes dhe i etnisë apo rrënjëve të tij: Çamërisë. Ata që e kanë njohur nga afër, krahas krenarisë për origjinën, që e kishte të dukshme, apo karakterin e fortë, kanë dalluar tek ai edhe ndjeshmërinë e qelqtë si dhe trishtimin dhe dhimbjen vulosur në çdo pjesë të qenies së tij, veçanërisht tek sytë dhe vështrimi i përmalluar i tyre. Njëpërmjet syve ai vështronte përtej viteve ku jetonte dhe shihte përtej mureve izolues të Shqipërisë komuniste. Vështrimi i tij rrokte hapësirat e tokës çame ku “matanë largësive” shfaqej dhe rishfaqej “e përflakur Çamëria”. Bilal Xhaferi është poet “i brengës përvëltonjëse” dhe i mallit “për zërat e Çamërisë” e “për stanet, kullotat që bien erë qumësht”. Ai, si

askush tjetër, atëherë kur heshtej mizorisht duke priturr harrimin e kobshëm, ringjalli dhe ribëri Çamërinë, e cila i vjen në ëndërr me peisazhet e rralla por mbi të gjitha me dhimbjen ulëritëse. Në krijimtarinë e tij në poezi prozë dhe publicistikë, ai rindezi jo prushe, por zjarret e Çamërisë. Çamëria tek Bilal Xhaferi nuk është vetëm ëndërr, as tis i hollë trishtimi dhe dhimbjeje. Ajo është pjesë e pandarë e qënies së tij. Ashtu si në tregimin brilant “Purpuranti” ku Stresi, personazhi kryesor me mantelin hedhur krahëve, kthehet dhe rikthehet në fushëbetejat Skënderbejane, Bilal Xhaferri nuk e hoqi asnjëherë nga supet mantelin e përgjakur të Çamërisë.

RIKTHIM PËRMES QIEJVE

Nuk e mbaj mend kur e kam lexuar për herë të parë tregimin “Purpuranti”.

Ndoshta në faqet letrare të gazetës “Zëri i rinisë”, ku Bilali botonte shpesh falë edhe ndihmës të shkrimtarit Vath Koreshi.

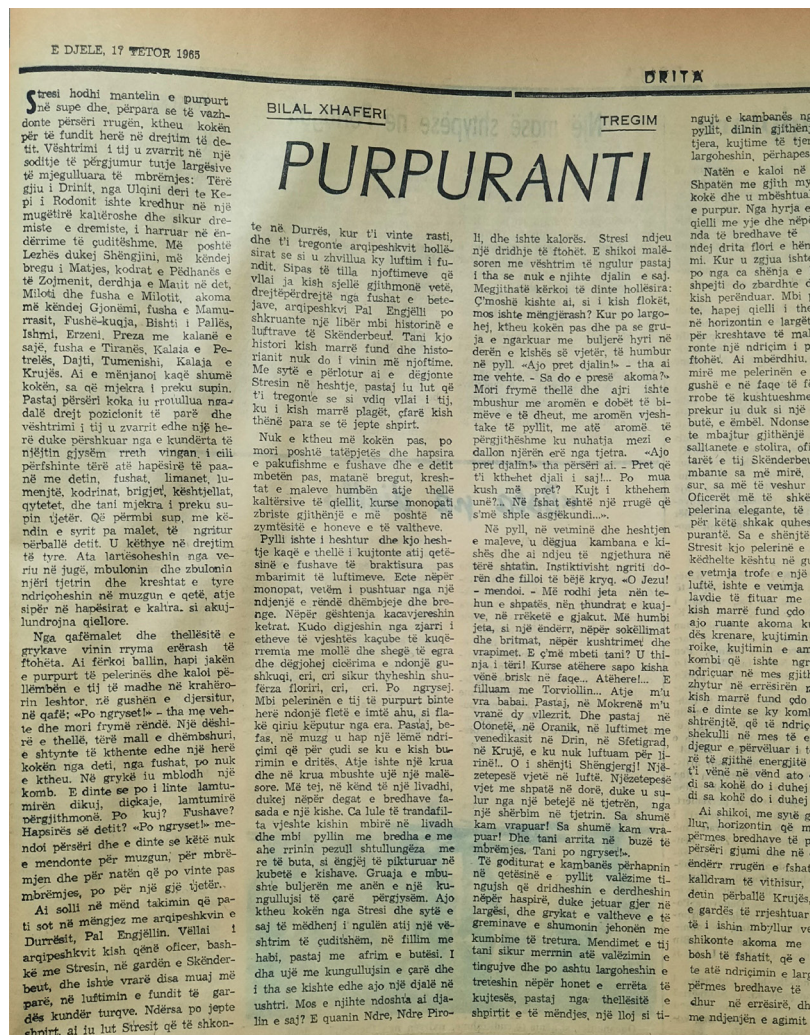
Mbjaj mend mirë vetëm vitin 1966. Atëherë isha nxënës në vitin e tretë të shkollës së mesme në qytetin e vogël të Rrogozhinës. Ai ishte një qytet i ndërtuar në kryqëzimin e rrugëve që lidhnin Jugun me Veriun si dhe Lindjen me Perëndimin e Shqipërisë. Atje vinin edhe shumë trena dhe në ato

vite nisi edhe ndërtimi i hekurudhës Rrogozhinë – Fier. Qyteti i vogël u gjallërua edhe më shumë dhe kryqëzimit të rrugëve automobilistike ju shtua edhe ai hekurudhor. Në atë kryqëzim rrugësh, e vetmja që nuk lëvizi ishte një barakë e vogël, ku ne blenim lapsa, fletore, goma gazeta. Aqif Ademi ishte shitësi i barakës së vogël, një burrë i moshuar i shkurtër dhe me flokë të bardha. Ai ishte nga Filati i Çamërisë, një figurë e njohur dhe me autoritet, veçanërisht mes çamëve të qytetit të vogël. Popullsia çame ishte vendosur në pjesën lindore të qytetit dhe që nga rinia ime mbaj mend dasmat dhe disa nga burrat levendë dhe gratë e bukura, që kërcenin me një elegancë të veçantë vallet çame.

Aqif Ademi më ruante gazetën “Zëri i rinisë” që delte të shtunave dhe letraren “Drita”. Nuk do ta harroj kurrë portretin e tij por veçanërisht sytë e zgjuar dhe vështrimin e trishtuar të tyre. Mbjaj mend se ai më ka dhënë librin e Bilalit “Njerëz të rinj, tokë e lashtë”, shoqëruar me fjalët: “Është çam ki djalë që ka shkruar këtë. Është ini.” Dhe më pas, si gjithmonë, shtoi: “Bëju salam të tuve”. Librin e Bilal Xhaferit e lexova menjëherë. Ishte një prozë e shkruar bukur, ku mes rreshtave të saj herë- herë më vinin zëra të largët, shumë të largët nga lashtësia e Çamërisë por edhe ajo e sotmja. Mbi të gjitha tregimi “Purpuranti” m’u duk më i arriri. Atë e lexoja shpesh dhe kishte pjesë të tij që i kisha mësuar përmendësh...Ishte viti 1966, atëherë kur Aqif Ademi i Filatit më dha këtë libër të vogël, shkruar nga “djali inë”, Bilal Xhaferi ... Nuk e takova asnjëherë Bilal Xhaferin për së gjalli... E takova në fillim majin e vitit 1995 në aeroportin e Rinasit, teksa kthehej nga një rrugëtim i gjatë përmes qiejve. Ishte një rikthim si në baladat çame, ku shpirtërat zbresin nga qiejt. U përshëndetëm me të si miq të vjetër dhe pastaj me mantelin e purpurt hedhur krahëve, ai mori rrugën drejt Jugut të tij, duke përshpëritur fjalët e “Purpurantit”: “Kur të mbarohen të gjitha... Kur të mbarohen të gjitha...”

KUR TË MBAROHEN TË GJITHA ....

Tregimi “Purpuranti” më zgjoi kujtime dhe më riktheu në vitet e rinisë time të brishtë, delikate, të qelqtë, që po sendërtohej ngadalë edhe nga rrëfimet e prindërve të mi për Çamërinë, por edhe nga letërsia që lexoja, ku vend të veçantë zinte edhe ajo e shkruar nga Bilal Xhaferri. Ky tregim, nga më të bukurit e prozës shqipe e jo vetëm, sa herë që e lexon, të duket sikur zbulon vazhdimisht diçka që nuk e ke vënë re më parë. Me një kompozicion dhe rrëfim klasik e të natyrshëm, autori mjeshtërisht jep një epokë të tërë ose epilogun e saj dhe prologun e një epoke që po vjen. Ka përfunduar qëndresa 25 vjeçare e shqiptarëve ose skënderbejada. Tashmë betejat lavdiplote kanë mbetur në kujtesën e

shqiptarëve dhe pjesëmarrësve në to. Luftëtarët e mbetur gjallë po kthehen pranë familjeve të tyre. I tillë është edhe Stresi, një nga luftëtarët e gardës së Skënderbeut. Ja vlen të ndalemi e të zbërthejmë veçanërisht dy nga elementet përbërës të këtij tregimi: kohën dhe lëvizjen. Tek "Purpuranti" e ndjejmë kohën në kalim, do të thonte Borhesi. Të ndjesh kohën, rrjedhën e saj ose më saktë ta përjetosh emocionalisht rrjedhën e saj, në letërsi dhe konkretisht në prozë, është mjeshtëri. Këtë e ka bërë Bilal Xhaferi në tregimin "Purpuranti". Fjala është për kohën dhe hapësirën jo si koncepte filozofike, por letrare metaforike. Dhe po t'i rikthehem konceptit Borhesian për "kohën që e ndjejmë në kalim", do të nënvizojë se Bilal Xhaferi emocionalisht e fut lexuesin në rrjedhën e saj. Fillimisht jemi në muzg, pra në një moment të caktuar kohor. Muzgu, ky pikëtakim i fundit i ditës në largim me natën që po vjen, është një nga elementët e shumëpërdorur në poezi dhe prozë dhe shumë i parapëlqyer nga krijuesit e të gjithë kohërave. Siç duket në këtë çast kohor të papërsëritshëm kemi kohëndaljen dhe kohëndarjen në kuptimin metaforik. Muzgu i "Purpurantit" të Bilal Xhaferit vjen emocionalisht nëpërmjet përjetimeve të personazhit të vetëm të tregimit, Stresit.

Edhe fjalët e përdorura si mugëtirë kaltëroshe, muzgun e qetë etj kanë ngarkesë të veçantë emocionale. Më pas vjen nata. Ajo nuk zë shumë vend në tregim, por lidhet vetëm me kujtimet e Stresit, ndërsa dita përbën pjesën e tretë dhe fundin e tregimit.

Lëvizja është elementi tjetër shumë i rëndësishëm i këtij tregimi. Nuk është një lëvizje e thjeshtë mekanike, por emocionale. Tregimi nis me këtë frazë: "Stresi hodhi mantelin e purpurt në supe dhe përpara se të vazhdonte përsëri rrugën, ktheu kokën për të fundit herë në drejtim të detit.". Jemi në një pozicion statik. Kemi vetëm dy lëvizje: hedhjen e mantelit të purpurt në supe dhe kthimin e kokës në drejtim të detit. Në harkun kohor të muzgut deri sa arrin nata, lëviz Stresi. Bashkë me të lëvizin peisazhet, hapësirat e paana të bregut të detit: tërë gjiu i Drinit, nga Ulqini deri te Kepi i Rodonit. Më pas shfaqet Lezha e poshtë saj Shëngjini... Pastaj fushat, që nga ajo e Milotit, Mamurrasit Fushë- Kuqja... Pastaj kalatë: Preza, Petrela, Kruja. Ky është prologu i fillimlëvizjeve, për t'ia lënë vendin lëvizjeve të tjera, të shoqëruara me kujtimet 25 vjeçare të Epokës Skëndebejane. Tashmë çdo lëvizje dhe hap i Stresit shoqërohet me këto kujtime, por edhe me zëra njerëzor, apo këmbana e kishës e më pas prap zëra njerëzor, që arrijnë kulmin me melodinë e një kënge të lashtë, që siç shkruan autori "shkonte nga teli në tel, nga buza në buzë, nga fyelli në fyell. Fjalët e saj që nuk mbaheshin mend kujtoheshin përsëri, ato që nuk kujtoheshin dot, zëvendësoheshin me fjalë të tjera".

Nuk e di si mund të tingëllonte teksti, që unë po e quaj "Kur të mbarohen të gjitha", në qoftë se do të interpretohej në skenën e çdo teatri shqiptar... Do të duhej forcë interpretuese dhe emocionale, për të dhënë të plotë këtë tekst shkruar mrekullisht nga autori. Këtu ajo që quhet energji krijuese, është në kulmin e saj. Duket sikur një forcë tjetër, ndoshta brenda qenies së shkrimtarit, ka arritur të shkruaj këtë tekst... Ti lexon frazën e fundit të tregimit: "Veshët i buçisnin dhe i dukej sikur dëgjonte akoma këngën e fyellit, që dridhej nëpër jehonat e mijëra këmbanave, nëpër oshtimat e mijëra betejave të kaluara e të ardhme... "dhe kudo që të jesh, të ndjek imazhi i ecjes nëpër shtigje dhe kohëra të tjera të së shkuarës, por edhe të ardhmes. Është Stresi me mantelin e purpurt në supe? Apo Bilal Xhaferi, me të njëjtin mantel të purtpurt që merr rrugën për në Çamëri? Ndoshta të dy, shoqëruar nga kënga e fyellit dhe refreni tronditës." Kur të mbarohen të gjitha ... Kur të mbarohen të gjitha...".

"BUZUKU" BOTON TREGIMET E AUTORIT ENVER S. MORINA "RR'NIMI I ARBËRIT"

"Një stil rrëfimi krejt ndryshe. Miksturë rrymash e drejtimesh kulmuar me postmodernen. Historia është një lajtmotiv por aktualiteti imperativ."

Libri me tregime "Rr'nimi i Arbërit" i autorit Enver S. Morina ka ardhur për lexuesit nga Shtëpia Botuese "Buzuku" në fund të marsit të këtij viti. Libri është i përbërë nga dhjetë tregime dhe gjashtë skica, poezi, dialogë e rrëfime që autori i quan biseda në titullin "6 biseda" të përgjuara me 17 janar".

Tregimet: "Mos i humbisni sytë", "Vetvarrmihja e Arbër Varrit", "Dosja e Arbër Varrit", "Polemikë me ujë", "Triptiku vendor i ecejakeve nëpër At(ë)dhe", "Koloneli dhe i çmenduri", "I vdekur në një aksident", "Njollat e hirit pas shiut të akullit", "Dialog i përfunduar" dhe "E moshuara dhe vasha".

"Bisedat": "Populli nuk është 007", "Frika dhe letra", "Ditari", "Kthina", "Loja" dhe "E nesërmja, kënga dhe liria".

"Një stil rrëfimi krejt ndryshe. Miksturë rrymash e drejtimesh kulmuar me postmodernen. Historia është një lajtmotiv por aktualiteti imperativ.", shkruan në ballinë.

Janë tregime të shkruara përgjatë kapërcimit të mileniumeve në harkun kohor prej 15 vite (1994) nga rrëfimi "Mos i humbisni sytë" e deri të tregimi i gjatë "E Moshuara dhe Vasha" (2009). Pjesë e kësaj përmbledhje është edhe skelet-skenari "Mërgimi i përjetshëm i KëDe-së" i cili shoqërohet me një letër në gjuhën angleze për aktorët Kevin Costner-it e Harrison Ford-it (1998). Tregimi "Njollat e hirit pas shiut të akullit" zuri vendin e tretë në konkursin "Flaka e Janarit 2000".

... Arbër V. ishte bërë varrmihës i vetvetes. Vetëm tash e kuptoj pse me shekuj familja e tij mbante këtë mbiemër! Mbeti edhe kësaj here e porealizuar porosia e paraardhësve: të varrosët në fshatin e etnisë stërgjyshore, në Kushevicë, të Toplicës! ... (Fragment nga tregimi "Vetvarrmihja e Arbër Varrit")

Diskursi semantik i titujve "Vetvarrmihja e Arbër Varrit" ("Ëndrra reale e Arbër Varrit", "Mërgimi i përjetshëm i KëDe-së" nga Arbër Varrit, "Zgjimi i Arbër Varrit", "Deshifrimi fiktiv (Ç)Th. e m. a. v. të v. në t. e s-t të n. i Arbër Varrit", "Letra e Arbër Varrit", "Mërgimi i përjetshëm i Arbër Varrit"), "Dosja e Arbër Varrit" ("Deklaratë e kotë e Arbër Varrit") shpjegohet në dialogun e fundit të tregimit "Arbër V.: Njollat e hirit pas shiut të akullit":

...
-Po, pse autor Arbër Varrit?! - sikur filloj monologu i dialogut të redaktimit.

-Përpykjet për të ç'thurur bashkëdyzimin e Unit të subjektit të autorit me rrëfimin e realitetit dhe të një autori të vdekur me fuqinë e shkrimit të tij imagjnativ, më binden që autori i tregimit të dal me një emër e mbiemër fictiv. Nuk është pseudonim, por rrëfimtari që është shkëputur nga krijuesi i vetvetes. Autori, në të vërtetë është pjesë e qenies fizike njerëzore, është pjesë që lind e në fund vdes, kurse arketipi personazh jeton. Dostojevski ka vdekur ndërsa Raskolnikov tashmë ka hyrë si personalitet i ngulitur në literaturën letrare. E njohim Hamletin aq sa Shekspirin, Faustin aq sa Gëten, Anën aq sa Tolstoin, Adsonin aq sa Ekon, Santiagon aq sa Markesin... A mund të themi se Dostojevski jeton apo se Raskolnikov ka vdekur?! Përderisa e dimë se Dostojevski lindi, jetoj vdiq dhe eshtrat i prehen në varr s'është e vështirë të konstatojmë se Dostojevski nuk ekziston. Apo e kundërta: Raskolnikov,

si arketip personazhi mund të jetoj edhe sot me një emër tjetër! Një Dostojevsk assesi. Prandaj edhe fillimi: E krijoj mendimin autorial Arbër Varrit. -sikur përfundoi dialogu i monologut të shpjegimit.

Autori i librit me tregime "Rr'nimi i Arbërit" Enver S. Morina (1965, Gllarevë e Klinës) ka kryer Fakultetin e Filologjisë, drejtimi Letërsi dhe ka ndjekur studimet pasuniversitare (1998-2000). Ka punuar profesor në shkollën e mesme "Luigj Gurakuqi" në Klinë. Disa vite edhe gazetar. Shkruan ese e kritikë letrare e kinematografike, opinione, analiza e të tjera botuar në periodikun apo gazetata e kohës, si "Koha-javore", "Sheshi", "Zëri-javor", "Flaka", "Fjala", "Jeta e Re", "Bota Shqiptare", "Verbi", "Albanica", "Shqip" si dhe në "Nacional", "ResPublica", "ExLibris", "MAPO Letrare", etj. Është autor i monografisë "Shndrit ndër breza, Hamit Krasniqi" (2010).

"Rr'nimi i Arbërit" është vepra e parë e tij në prozë.

ENVER S. MORINA TREGIME RR'NIMI I ARBËRIT

"Një stil rrëfimi krejt ndryshe. Miksturë rrymash e drejtimesh kulmuar me postmodernen. Historia është një lajtmotiv por aktualiteti imperativ."

BUZUKU

Vëllimi poetik “Nji njeri dhe 333 vetmi” i Shinasi A. Ramës

NJË JETË – NJË PIKËLIMË QË DJEG PA SHPËTIM

Nga Ballsor Hoxha

*Historia e vetmisë është historia e sendeve,
E objekteve që lëvizin përreth dhe ndryshojnë.
Stinë e kthejnë vetminë në jetë në vete,
Dhe vetmia bahet e tyne, hijeve e vendeve,
E vjeshtës, e ujit, e malit, e kujtimeve,
Vetmia nuk ecën bosh, pelegrin mesjete.
(Poezia Prelud: Vetmia Ka Historinë e Vet)*

Në historinë e vetmisë, në gjetjen e burimit, dhe bosh-tit të saj, gjetjen e shtjellës së saj, njeriu nuk është, është shuar dhe përpirë, përtypet si në gojë balene nga vetmia. Vetmia është kalimi, bartja e jetës në sende, nga njeriu në të paqeniesishmen, apo e pa qeniesishmja merr jetë dhe njeriu shuhet. Ato jetojnë, gjallojnë dhe ndryshojnë. Këtu si dëshmi dhe si fenomen njerëzor, ndodh ajo që njihet si depersonalizim klasik, ndarje e realizimit dhe përjetimit të jetës, dhe po kjo është thellë e metaforizuar në këtë poezi, si çarje, si jetë në vete e vetmisë, si gjallim i sendeve. Vetmia si jetë në vete, anash, dhe shmangur njeriun. Duke arritur në vetminë si sinonim i hijes më tutje në po njëjtën poezi

*Se vetmia si hija nuk mundet me kenë kurrë ti
Edhe pse ajo ka historinë e vet me dritëhije
Edhe pse asht po aq sa ti, e njerëzishme.
(Poezia Prelud: Vetmia Ka Historinë e Vet)*

Këtu hija, si simbol i një jete që parakalon, që ngjan mánash, që shtjellohet tutje, më nuk është frikë as ankth, është e vetmja fizionomi që ka ruajtur sinonim të jetës, dhe me këtë përkujton për jetën dhe transformimin e saj në të – njerëzishme –.

Vetmia, është mungesë, vetmia është ankth, vetmia është paralizë e qeniesimit. Por në filozofinë ekzistencialiste, ajo vjen si damkë dhe mallkim i njeriut origjinal. Është pikërisht kjo jetë e cila lindë dhe vendosë Qëndrueshmërinë, Vendosmërinë dhe Përbaljen (Resoluteness – term në anglisht i Martin Heidegger).

Në të vërtetë në tërë ciklin e parë “Vetmia me vetveten” të përmbledhjes me poezi “Nji njeri dhe 333 vetmi” poeti është në luftë me veten, me të përbotshmen dhe me përpjekjen

e tij për të qenë vetja. Për të mbetur njeri. Ai ka ikur nga Bota, nga përditshmëria dhe nga vetja, është i gjendur mes vetmisë dhe fenomeneve të saj. Heshtja ndër po të njëjtat, bartë trupin e poetit, “përsillet me kufomën e qenies së pajetë”. Heshtja është e parë në sinqeritetin më të madh, derisa e bën njeriun edhe vetvetja e edhe të huaj ndaj vetes. Herë duke mos mundur të bartë tërë peshën e vetmisë, e herë duke qenë po i njëjti me vetminë në shpinë.

*“Në vetmi ditët nuk kanë emra
Ka vetëm stinë të gjata sa ditënata,
Kujtime që kanë shtigjet e tyne e vijnë, për me u fshehtë atje,
Ku ti nuk mundesh me gërmue,
Se asgja nuk gjendet.
Ato janë zanat e vetmisë,
Shtojzovallet që të bajnë gur.”
(Poezia “Nuk ka vetmi me Vetmi”).*

Është e ngadalshme dhe e vërtetë për çdo sekondë dhe minutë jeta në vetminë e njeriut. Në të vërtetë poeti është duke e dhënë njeriun i cili është duke u thelluar në vetminë e tij, qoftë të shkaktuar nga tjetri dhe qoftë të transformuar këtë të ligë në udhëtim të brendshëm.

Në fund kjo poezi është një gjarpër i cili në zvarritjen e tij të ngadalshme dhe të pandryshueshme, jep ngadalësimin e zakonshëm, jetës, përjetimit të saj dhe të realizimit të saj, si ballafaqim me veten dhe me atë që është brenda vetes së tij, e tëra është një njëtrajtshmëri, mungon shikimi dhe prekja që e ngjallë njeriun. Në të vërtetë kjo është vdekje e përditshme, një vdekje e njëtrajtshme e cila ka humbur fillin dhe fundin e saj.

Më tutje në poezinë e fundit ë ciklit “Maskat e vetmisë” thuhet:

*“Me vetminë s’ka gabime, s’ka as alergji lëkure,
Edhe kur s’e di, nis e më kallzon kush jam vetë.”
Është përfundim me njohjen e vetes, në pagabueshmërinë e vetmisë. Në të vërtetë vetmia është vetë njeriu, është sinqeriteti dhe e paikshmja e vetes.*

Poezitë janë të menduara edhe si fenomene aq të sinqerta dhe të shpërfaqura aq thellë sa që të kujtojnë Veda-t hinduse (Filozofitë Hinduse – cekur edhe në Preludin e këtij cikli), janë të menduara si meditime dhe përjetime të kaluara dhe të ndodhura në jetën e vetmisë.

*“Tuj pa nji fije bari dikund
në shi, me naftë zhye
Shkelun nën thundra
Thye
Shtrydhë,
Shklye,
Hupë në baltovinë
Ndrydhë,
Shtypun nën nji rrotë
Andërr e ramun prej dikah
E rremat krejt grimcë.”
(Poezia “Përtej vetvetes”)*

Kjo poezi ndër më të bukurat e përmbledhjes lexohet në dy shtresa: të jashtmen e asocijimit të thyerjes, njeriut përballë me jetën dhe me të pandihmëshmen; dhe në anën tjetër bari si simbolikë e brishtësisë, e brishtësia si temporale, si kujtim i të përkohshmes dhe të kohshmes së njeriut në këtë botë. Aq më shumë që poezia përfundon me thënien e lartcekur të Heraklitit, “njoha veten”.

Cikli i radhës “Përjetime në vetmi” është cikël i cili e shtjellon tutje vetminë e gjetur dhe të lindur, që krijohet dhe rikrijohet, por aq më shumë thellohet më tutje në përngjasim me gjëra:

Vargu i parë i këtij cikli fillon me “s’po don” në kohën e vazhdueshme, që krijon dhe është vazhdimësi dhe përcjellje e vëzhgim i thellimit dhe shkëputjes së njeriut në vetminë e tij. Më tutje në poezinë e radhës “Vdekja e mendimit janë shikimet” ku thuhet

*“vdekja e mendimit janë shikimet e papërtrime
prekja që flet në gjuhë të hershme, pa e mbërrit
një he akull që në pranverë pikon në të shkrime,
e të len krejt të vetmuem, kujt mos me i përkite.”*

Prapë tëhuajsimi, prapë depersonalizimi si metaforë, edhe si fizike, humbja e përjetimit dhe realizimit të jetës, harrimi, - rënia - në të vërtetë sipas Martin Heidegger, nën ankthit e mungesës dhe të Kujdesit. Vetmia unike, vetmia autentike dhe vetmia që si urith hynë dhe ndërhyjnë në një jetë të ndryshme, ku gjërat marrin jetë, e hijet janë vdekja e mendimit. Tutje në poezinë “Në kërkim të vetes” njeriu shkëputet nga e shkuara e tij, e lë si lundër të lundrojë në pyll derisa vetvetja e njeriut, dhe vetë ai, nuk gjenden aty. Gjë që shpërfaq unisimin e njeriut me vetminë e tij, stoicizmin dhe me këtë edhe penetrimin e tij, të udhëtimit të tij shpirtëror.

Një nga poezitë më të bukura të këtij cikli mbi vetminë, të kësaj Veda-je mbi vetminë është poezia “Vezullimi”:

*“një rreze e vetme përbiroi në gjetnajtë
në lumë, flaka e njomtueme e dritës ra
në sy, gjithçka e valavitshme, m’mbrrini
Vetëm ndjehet, e asgja s’shikhet tashma
n’pikla që lazdrojnë, shkëndi në thëngjijtë
me zjarrin, që shprishen me erën si shini, si me e kuptue diel-
lin?
E çka i duket ujit, hyjnorja, kur i bjen veç me një rreze drite?”*

Në “Vezullimi” njeriu është shkëputur krejtësisht nga kontakti me botën, me dritën dhe me jetën, ai është si një i verbër i cili sapo ka parë për herë të parë dritën. Metaforë e kthimit dhe kalimit përkajetës, metaforë e gjendjes së njeriut në vetmi i cili ka marrë Qëndrimin të bëj ballë shkëputjen në udhëtimin e vetë të brendshëm deri në të errëtën e njerëzores, deri në të errëtën e të vetvetishmes. Prapë, është aq e thjeshtë dhe aq e dukshme brishtësia, njomësia dhe thyerja e tërë asaj që kemi thurë si marrëveshje në një Botë, ku “një rreze drite” tejkshon tërë atë që është, dhe me këtë prapa shënjon temporalen dhe të thyeshmen njerëzore dhe të Botës njerëzore.

Më tutje në thellimin e vetmisë së tij njeriu përballet me më të vështirën, qeniesimin e fjalëve, qeniesimin e botës përmes tyre:

*“fjala është një përvijim, që bahet shpellë
kuptimet vijnë si lakuriqë t’etshëm nate
e kërkajnë strehë, e duan me tretë ndhe
gjakun e qenieve që kanë krejt tjera fate.”*

Pastaj thellimi në vetmi, është i atashuar në gjëra, sikur ato e thonë të tërën.

*“Bukuria e gjanave”: Bukuria e gjanave flet/
për jetë që s’janë ma
e prapë din se si me mbërrite me na zgjue ne/
me një simetri lulësh
të spërkatun me dhe.../.*

Në këtë poezi, njeriu në vetminë e tij Veda-je, ka arritur të çlirojë – bukurinë – dhe të ndiejë tërë krijimin e Tokës (si primordiale e Botës dhe përditshmërisë), bukuria këtu është qenie e cila ka jetën dhe sjelljen e saj që krijon dhe gërmon në njeriun e vetmisë kthimin në jetë.

Në të vërtetë, në këtë cikël, në këtë shkallë të vetmisë, njeriu është në dy zona: të lartën ku bota ndodh dhe ka qarkun dhe shtjellën e vet; si dhe zonën ku njeriu është thelluar në Veda-në e tij, për të gjetur një njeri në veten e tij, për të ruajtur një njeri në veten e tij ndanë tërë asaj që po ndodhë në botë, dhe për të mbajtur Qëndrimin e tij përballë Temporales së njeriut. Këto dy zona tanimë janë shkëputur edhe nga njëra tjetra dhe edhe krijojnë një mall dhe mallkim të njeriut në vetminë e tij, duke pas braktisur të Përditshmen, të pavërejtshmen e vdekjes, derisa vdekja shfaqet shpesh, dhe duke u pas kapur për litarin e vetmisë si gjarpër, në të vërtetë këtu shpallet refuzimi, i njeriut, ndaj kësaj bote bosh, ndaj kësaj bote të huaj, që tëhuajson.

Njeriu në këtë udhëtim në fund edhe fillon të lind dhe të krijoj fenomene si – çasti -, si zbulim i parë dhe i vetëm i botës, aq larg është njeriu në vetminë e tij:

*“copa t’preme qiellit, me rr’fe, verdh si plaga
Me qelbëzimin e freskët, si qelibari nën hanë
aty ish çasti, u ndeshën bashkë, terri e flaka
n’foton e shkyeme, pa sens, veç grimca janë.
(Poezia Çasti – Një lojë me fotografinë)*

Kjo është edhe poezi e zemërimit të vetmisë, edhe e ur-rejtjes së një bote boshe, por edhe refuzim i kthimit prapa në këtë bosh, refuzim i përjetimit të "përbashkët", refuzim i shenjave që e bënin jetën dhe Botën. Dhe në shtresën e fundit në "terr e flakë" qielli, i verdhë si plaga, në të vërtetë vetë shenja e botës dhe e bashkë-qeniesimit si plagë, mbyten dhe përmbeten në terr e flakë si shkëputje me Qëndrim ndaj të kaluarës boshe.

Njeriut të izoluar në vetminë e tij, si ikje, si refuzim dhe si Qëndrim ndaj boshit të botës, i mbetet një kujtim mbi të gjitha "dheu që kërcet nëpër dhambë" derisa hanë rrushin e veshur me pluhur. Dhe po i njëjti e ruan këtë aromë e shije, i mbetur thellë në vetminë e tij, si "e vetmja gjë që s'dite si me ma marrë ti/ asht me vetminë teme, tash e masandej/

Më tutje, në këtë pjesë të "Vetmisë me veten", njeriu është i atashuar me stinët. Ai thellohet në stinët e vitit dhe me këtë i mbështetet primordiales së kohës, dhe kalimit të tokës përreth thelluar në qeniesimin e tij autentik, për të gjetur një ngjasim me atë që po përjeton.

*"zverdhja e gjetheve e shploi bollën
jeshile n'nji degë
rr'shqitjen e pa ndijshme
kund gjaja pa prekë, si nëdhe
... ky shi prajshëm bjen e s'po e mërduhitë
t'fiohtit e ajrit
ka me e ndrye thellë nëdhe
në nji vend ngujue
në barin e zverdhuem
ka me gjallue veç me ngrohtësinë e vet
kund pa u prekë
pa u ngushtue
e mblue prej kalbsinës së flet've
që dikur e pa vetëdije e strehuen...?
... (Poezia "Ritmi i vjeshtës")*

Simboli i bollës, në shtresën e tij të jashtme është vëzhgim i durimshëm, i ngadalshëm si shiu që bie pa pra, është e vetmja shenjë e bashkë-qeniesimit të njeriut në vetminë e tij; dhe në shtresën e brendshme është vetë vetmia e cila si hije me sinonim të jetës, si thellim i ndarë nga njeriu, si ndrymje tutje prej botës, është unisim me tokën dhe në këtë refuzim dhe Qëndrim ndaj të kalueshmes së Botës. Është njeriu i kapur për veten e tij në pandjeshmërinë e botës, njeriu i ndryrë në ngrohtësinë e vete në pandjeshmërinë e botës, njeriu në Resoluteness të tij për të qëndruar ashtu si është, përballë pakthyeshmërisë së dritës dhe vezullimit.

Po e njëjta pandjeshmëri shpërfaqet në poezinë "Ramja e borës" në ciklin "Dita e borës":

*"bora që sa ra, e bardhë, sa ka ra, e për vedi ra
atë që ish mbulue, s'e ka dishrue, as ty, as mue
dega tha e atë e mba, pa da, sa t' asht kurrigjë... P
astaj në poezinë "Dita e borës: Nata e bardhë":
"Dita e borës s'asht veç nata e bardhë, qefin
s'dihte prej kah vejen drita q po e shndritë
kaq e pafund, e pa jetë, e për ku asht nisun...
e në të qënia është veç nji boshësi e stisun...
pastaj në poezinë "Dita e borës: Gjurma":
"Veç kur bjen bora jena nji gjurmë pa domethënie
e prapë, në dona me besue vedin se jena përjetë.
Pastaj dhe poezia e fundit të ciklit mbi borën:
"Pengu i shiut": "Pengu i shiut mbete. S'të jep fillim. As fund."*

Në këtë cikël "Bora e parë..." njeriu është i nxënë përfund

pandjeshmërisë dhe pakuptimisë. Është sinonim i bardhësisë, njëtrajtshmërisë dhe pandryshueshmërisë së botës. Në këtë bota sikur është shuar dhe ka mbetur vetëm primordialja e tokës, e cila krejtësisht e mbetur në qarkun e vet krijon stinët, bollat dhe borën e shiun të cilat as nuk e njohin njeriun dhe as nuk ia lënë një gjurmë. Në të vërtetë kur njeriu sheh gjurmët ato ia kujtojnë temporalen e tij dhe e thyjnë me pakthyeshmërinë e jetës nën një paqëllimësi e cila nuk arrin të kuptimësohet dhe as të gjejë një cak, një fund, por dhe as një fillim.

Pastaj cikli për ardhjen e pranverës, në poezinë "Përtej fundit":

*ajo rrezja e diellit që s'din me prekë gjaja/
pupla e shkulun prej erës që bjen ku don vetë/
hija e luleve të qershisë që tretet pa pritë/
... ajo llanga e dritës që s'ndalet ma në dhe/
ajo heshtja e natës që kurrë fund më s'ka?.*

Tanimë pranvera ka ardhur, dhe, së pari, në diskursin e njeriut stina e dimrit, është vetë fundi. E njeriu po kthehet prej fundit në jetë. Në këtë kthim ai është tejet i thellë, tejet i ditur dhe tejet i njohur me pandjeshmërinë e botës, me qarkun e saj të pandjeshëm ndaj njeriut. Në të vërtetë njeriu është pa gravitet dhe pa hije. Por "ajo heshtja e natës që kurrë fund më s'ka" është kompleks i dijes mbi fundin dhe rikthimit në jetë, është nata, është terri i cili rikujton njeriun për përkohshmërinë e tij dhe për jetën e tij të pa cak dhe të pakuptimësueshme. Në këtë – limbo – njeriu është i tmerruar nga heshtja e natës, e që në të vërtetë është vetë zhurma dhe zhaurima e natës, që rikthen dhe rikujton njeriun në tokë, si të ndryrë brenda një fati të tij "i cili e ngreh zhag përtokë".

Pastaj cikli i verës në poezinë "Fundi i Verës: Dallgët që shemben":

*Dallgët që shemben nuk më prekin as në trup
zhurma e largët më mbanë peng, si me nji pendë
zhaurima e tyne asht rruga ku mendja hup
e shkon në kohnat që ma kurrë s'kanë me kenë
Në përpëlitjen e qenies që s'din se pse me vdekun?*

Edhe një herë, në vetminë e tij, njeriu është ndarë nga përjetimi dhe realizimi i jetës së tij. Asgjë nuk përjeton, as dallgët e lagin dhe as nuk e prekin, është i ndryrë në veten e tij, nga ajo që është, ajo që e mbanë, ajo që as nuk e di pse duhet vdekur. Është në të vërtetë poezi e depressionit të arritjes në ciklin e fundit të vitit, nisur nga vjeshta dhe kthimi në vjeshtë prapë, me gjithë vetminë e pakuptimtë, të pasqitshme dhe të pa mishërueshme.

Më tutje në përmbledhje, vjen si nën-cikël vrojtimi dhe përcjellja e njeriut përballë "Ujnajave". Poezia "Nuk dita çka me i thanë ma Ranës kur Fryni Murlani":

*Ah grimcat e ranës janë eshtna t'vjetra, t'shplame
do janë gurë, të bluejtun prej ujit, t'gërryeme kadalë
do janë fosile, janë copa sendesh, t'shpërbame
por asnjena prej tyne s'din me kenë ma gjallë.
Më tutje poezia e po të njëjtit nën-cikël "Tuj meditue asht në
Vetmi e nuk Din çka me Thanë":
ajo çka i mbanë peshqit t'vetmuem n'ujë
ajo i len zogjtë e vetmuem t'varun n'ajri
ajo asht dhimbje që s'mund ti falet kuj
e pandashme prej t'jetuemit n'liri.*

Pastaj më tutje poezia "Për gjurmën e Njomë në Bregun e Lagsht":

*Gjurma e njomë e kambës n'ranën e lagsht
asht nji botë që s'di me e lexue. M'përpin...
/ Gjurma e vjetër e kambës n'ranën e thamë
Asht nji botë që m'mbush me ethe e frigë
asht si trupi i lshuem i nji dite t'vrame
l'kurë e zhvoshkun gjarpni, veç due me i ikë...*

Njeriu është i lidhur, në kontakt me botën, por ajo është tejet e largët, tejet e njohur në të vërtetë, me tërë atë që është – pandjeshmërinë e saj. Njeriu ka humbur një herë e përgjithmonë besimin në atë, ai aq më shumë konkludon se "ne nuk dimë si ta gjejmë besimin". Njeriu nuk di si ta gjejë fillin e botës, dhe as fundin e saj. Në të vërtetë është në ankth të të qenit, si njeri, si qenie, si krijesë e cila ka zgjuar vetminë, ka rënë, dhe është thelluar në vetmi duke ikur dhe duke braktisur çdo gjë. Janë pikërisht vargjet e këtij ndalimi për të vrojtuar që e bëjnë këtë pjesë të kësaj përmbledhjeje me poezi krejtësisht origjinale, si ndalim para botës, ndalim para kalimit të saj, e kthimit të saj në "eshtra që më nuk dinë si të ngjallen".

Spiralja e vetmisë e ka marrë tatëpjetën e saj dhe njeriu është i ndarë e vrojton jetën të mosrealizimit dhe të papërtjetuar, të huaj dhe të huajsuësese, si "gjurmë që e përpinë" jo vetëm me gjarpëroren e njeriut, jo vetëm me ankthin e temporalen së njeriut, por pikërisht me njohjen që ka pësuar njeriu në vetminë e tij. Kjo vetmi është sa thyesë, që thyen edhe eshtrat dhe i shndërron në fosile, po aq edhe urti mbi jetën, të Qëndruar mbi jetën e boshit të Botës së Publikes.

Poezia "Pika e parë e shiut" shpërfaq atë që krijon ndjesinë e një rikthimi por rikthim në "vdekje për një prekje".

*pika s'asht tis, pse me rrëzëllim
ditë e tejdukeshme
as lagshtinë e butë që jeton
për ty, me u shndritë.
Me u ba shi pret, n'ndeshjen
Me u ba e padurueshme*

*deri ta prëthithë nj pikë ma e madhe
e n'përpjekje/varun n'ajër rrin
s'mundet në dhe, vetë me u zbrite
shi, po me ngutin e rand'sisë? s'vdekjes për një prekje.
Pjesa e dytë e përmbledhjes*

Poezia "Kozmogonia e jonë F'mijnore: (Tokën)

*Si shkretinë/
pa vetëdije na e lexojmë/
si fytirën e nanës/
anipse me stinë.*

Disa herë në këtë pjesë, njeriu i kthehet nënës së tij dhe po ashtu si në këtë simbolikë si në poezinë "Kozmogonia F'mijnore" personifikimit të tokës me fytirën e nënës. Në të vërtetë kjo është zhveshje e tërë boshit të Botës dhe marrëveshjes mbi botën, atë njerëzore, për të dalë tej në tokën primordiale e cila ruan fytirën e nënës, apo në të vërtetë është toka vetë nëna, si boshit dhe si kalueshmëri. Edhe pse shkretinë toka është nëna vetë, dhe e lexojmë, e njohim, e duam dhe e përjetojmë si nënë. Por në të vërtetë këtu shfaqet stina prapë, si kuptim dhe dhembje e kujtim-it të kalimit, të harrimit dhe të pamundësisë së njeriut për të prekur tokën, për të ndier, për të komunikuar me tokën. Stina si kujtim i pandjeshmërisë dhe e pakuptimëshmërisë, qarkut të tokës të mbetur në përjetësi. Ajo që është derisa njeriu ka ndryshuar nëpër to dhe ka kaluar në një njeri që njeriu nuk e njeh më. Sikur njeriu këtu vuan nostalgjinë e prekjës, njohjes dhe komunikimit me njeriun tjetër, me njeriun siç ka qenë.

Poezia "Metafizika e moskuptimit":

*Zhaurima e jehonës më mbështjell/
zgjatet në përplasjen anë për anë/
si një lëvozhgë arre që në thërmim/
prej piklave të ujit nxjerr e ndjell/
rrufenë si ma të papritunin qëllim/
e ajri si buejtja e resë çka mbanë/
n'atë dirtë që plas prej ujit n'qiell?*

Njeriu këtu është përballë primordiales së krisjes së tokës, ballafaqimit me rrufenë "si ma të papritunin qëllim", sikur është në kërkim të një qëllimi. Është moment primordial i cili e kapë, e godet dhe e nxjerrë në përjetimin e har-ruar të jetës dhe të realizimit të jetës. Njeriu këtu sheh paradoksin e tokës, e cila në krisjen e saj, nga uji krijon rrufenë, dhe në këtë humb çdo qëllim të njeriut, çdo kuptim si mar-rë – veshje të njeriut. Është paradoksi i fizikes përballë kup-timit të njeriut, është primordialja e universit e cila krijon moskuptimin dhe përhumbjen e njeriut në jehonën e zhaurimës e cila kështu e pamatë e merr dhe e bartë njeriun në kthim dhe rikthim të esenciales së përjetimit.

Duke u ndalë në ciklin e haiku-ve mjeshtërisht të zotëruar nga Shinasi A. Rama, në

*"Gjethi bjen pa Ndje": gjethi bjen pa ndje/
din era me msheh vdekje/
pellgu fshin prekjen,*

kthehemi tek pika zero e qeniesimit, tek pika e ankthit të vdekjes, ankthi primordial i paevitueshmërisë së vdekjes, dhe atë nën vëzhgimin miniatural të rënies së gjethit. Në këtë shfaqet latenca e këtij Haiku, vdekjen si fenomen me të cilin njeriu krijon marrëdhënien e tij duke e besuar dhe duke e parë përballë.

Pastaj duke u ndalë në ciklin Gjendje, poezia "Hija u ba plagë" (po e njëjta përsëritet në një version tjetër më vonë gjatë përmbledhjes): *Hija u ba plagë/ Mandej kocka e mish/ e sytë që janë hapë/...* sikur në këto dy poezi të mar-ra shembull këtu, në Haikun dhe në këtë mbi hijen, ka një vazhdimësi që e përcjellë tërë këtë pjesë të kalimit të njeriut nëpër botë, pas vetmisë primordiale në të cilën ka qenë dhe në të cilën është damkosur e plagosur përjetë. Vazhdimisht kemi kalueshmërinë e njeriut, harrimin, dhe depersonal-izmin si metaforë e mos përjetimit dhe mos realizimit të njeriut në këtë botë. Në këtë njeriu tanimë kalon në hije dhe hija në "mish e kocka". Por është plaga që gjallon këtu, është plaga që ka krijuar jetë në vete, dhe është e qëndrueshme sa një njeri në vete dhe jetë në vete.

Përfundim: "Një piklinë shi, n'nji ditë vere që djeg pa shpëtim".

Ç'mbetet andaj nga jeta, nga vdekja, nga bashkë-qeniesimi? Njeriu në poezinë e Shinasi Ramës sheh nga per-spektiva e vetmisë, asaj primordiale dhe asaj esenciale: ai sheh tërësinë e jetës në "një piklime" por që djeg, pa shpëtim. Njeriu, i fascinuar pas prezencës, i ndryrë brenda të pavërejtshmes së vdekjes, i ikur deri në pakthim tjetërsimi nga ankthi i vdekjes, nuk mbanë mend asnjë gjë nga jeta, asnjë shenjë dhe as plagë, e tërë është një djegie, e shkurtë, e paqëllim, dhe e pa shpëtim.

Është, në fund, fuqia e njeriut, për t'i bërë ballë kësaj thënie, kësaj poezie, kësaj vetmie. Qëndrimi i tij ndanë tëhuajsimi të njeriut, të botës, të jetës, e ka hedhur, në të vërtetë e arrin kuptimin e të qenit të hedhur në këtë jetë, pakthim dhe pa qëllim, me marrëveshjen për një Botë e cila ikë prej vetes dhe kërkon fshehjen e rënies së saj. Të pavërejtshmen e temporalen.

Temporalja në përmbledhjen me poezi "Nji njeri dhe 333 vetmi" është ajo fija e barit, e shkelun, e thyer, që në brishtësinë e saj do ta pësoj këtë fat, po të lind pakufi herë, e të cilën poeti Shinasi A. Rama po ashtu në të gjitha versionet dhe në të gjitha jetët e vrojton si fascinim, si Kujdes, si gjakim të tij për të arritur tjetrin me këtë, për ta bërë të zgjohet, të shijojë jetën, dhe të kthehet në jetën siç është të pakthyeshme, por edhe me njeriun brenda saj.

SHINASI A. RAMA-MUJA

Nji Njeri dhe Treqind e Tridhjetë e Tri Vetmi

Botim Privat

MINIATURA

Nga Sazan Goliku

Pas derës së bibliotekës

Isha duke fjetur, kur ime shoqe më tundi krahu dhe më pëshpëriti në vesh:

-Një zhurmë... diçka po kërcet poshtë në bibliotekë e në korridor...

U zgjova. Hapa veshët. Një zhaurimë e habitshme. Përplasje karrigesh... zëra të çjerrë... të qeshura me të madhe... klithje... rënkime... Dreq o punë! Kush mund të ketë hyrë në shtëpinë time dhe po bën orgji!?

Zbrita shkallët dhe hyra në bibliotekë. Ç'të shihje më parë! Raftet e librave filozofik qenkëshin zbratur! Librat i mbanin si shqyta në duar autorët e tyre. Fjalët e librave ishin kthyer në shpata e ushta që filozofët i përplasnin me njëra-tjetrin. Ashtu i hutuar siç isha më shkoi mendja të lajmëroja policinë. Por shtanga në derë. Zoti perëndi lart nga tavani po bekonte kaosin. Filozofë pa emër bënë duel me tërsëllimë me shpatat-libra të mësuesve të tyre. Platoni e Aristoteli po rrekeshin t'i prisnin zgjatueshin Frojdit. Lakuriqë e shpërfillës Epikuri, Lukreci e Kajami vallëzonin e këndonin. Ulur në një cep të dhomës si në një cep të botës Konfuci me një tas balte në dorë hante oriz i uritur, pastaj shkruante e prishte herioglife në faqen e murit. Volteri e Laibnici ishin kapur përflokësh dhe ulërinin njëri në do-mazhor dhe tjetri në si-minor. I veshur me rroba punëtori Kanti po shponte me matrapik një gur mermeri për të njohur të panjohurën. Marksi e mbante Hegelin kokëposhtë dhe e shkundte, që t'i binin monedhat e arit nga xhepat. Fromi po i mësonte Hamletit monologun "Të kesh apo të jesh". Pa shikuar fare se ç'bëhej poshtë tyre, Sartri e Kamyja fluturonin të pashqetësuar rreth dhomës me avion sportiv. Të vetëlidhur me litar kurriz për kurriz, Berkli e Konti përplasnin kokat sa herë që vinin në dyshim mendimet e njëri-tjetrit. Nën tryezën e shkrimit, ulur mbi librin "Lufta ime", Hajdegeri po shkruante leksionin "Për thelbin e së vërtetës", por në kokë po përpunonte leksionin tjetër "Për të vërtetën e thelbit". Sokrati kishte futur mes këmbëve gjykatësin që e kishte dënuar dhe i derdhte në gojë kupën me helm. Një ateist i përçudnuar po goditej në kokë me dajak nga Loku, i cili donte të shihte ç'kishte brenda asaj kafke mëkatore. Shën Agustini shfletonte Biblën e psherëtinte duke bërë kryqin mbi të. Disa të rinj e të reja mbanin me forcë Shopenhauerin që synonte të varej në litar. Niçja ishte kthyer në njeri prej hekuri mbi kalin e Zarathustrës që qëndronte kas mbi dy këmbët e pasme.

Nuk durova më. Hyra mes tyre. Me të drejtën e të zotit të shtëpisë ngrita duart duke thirur me sa kisha në kokë:

-Paqe! Paqe! Paqe! Qetësi!

-Për ç'paqe na flet ti mor mik, -ngriti zërin Herakliti duke larë duart në çezmë. -Kontradiktat janë të përjetshme.

Zoti Perëndi lart nga tavani vazhdonte të bekonte betejën...

Ëndrra me bisht

Djaloshi Mark L. nga fshati Gurlan iu paskësh qepur mendja te kali i bardhë i Lis Dodës. Dhe nuk kishte faj. Të kullonin sytë kur e shihje kur ecte krenar kall-drëmeve të fshatit ose kur vraponte e argalisej lëndinave teksa kulloste me kuajt e tjerë. Plaku Lis nuk e ngarkonte asnjëherë atë bukurosh, veç ai e shalonte, kur shkante në qytet dhe kur bënte vizita te miqtë e të njohurit.

Dhe një mesnatë të bardhë me hënë të plotë, Marku doli nga shtëpia e tij dhe gati duke vrapuar shkoi drejt e te kulla e Lis Dodës. Qentë e shtëpisë e njihnin, si çdo djalë fshati, dhe portat e shtëpisë në atë krahinë nuk ishte zakon të mbylleshin me çelës. I hodhi shalën

kalit, i vuri yzengjinë dhe, ende pa dalë nga oborri, i hipi e kalëroi sikur po fluturonte. Askush nuk mund ta ndiejë atë ngazëllim që provoi Marku, duke ngarë atë kalë nëpër fushën e dehur nga rrezet e hënës. Vetëm kur do t'i jepte të dashurës së zemrës puthjen e parë do të kishte një shpirtdehje të tillë. Ngau e ngau kalin, duke lëshuar nga gjoksi gurgurima gazmore e thirrje përkëdhelëse për atë qenie të përsosur, kalëroi buzë liqenit deri te derdhja e një lumi, u kthye mbrapsh dhe kur ndjeu të ftohtit e agut e zbardhëllimën e qiellit nga lindja, u kthye në shtëpinë e tij. I fshiu mirë e mirë djersën Mbretit, kështu e quante me vete bardhoshin, i hodhi sipër një velenxë të mos ftohej, i dha tagji dhe e çoi te kulla e Lis Dodës.

Në mbrëmje, te rrapit i madh në qendër të fshatit, ishin mbledhur burrat e kuvendonin. Pasi torën e torën gojëdhanat e thasethemet më të reja të fshatit e të krahinës e më tej, e mori fjalën Lis Doda.

- Kam parë mbrëmë një ëndërr të habitshme, - foli duke shtyrë prapa qeleshen. - M'u shfaq një djalë e më tha: "Po të më japësh kalin e bardhë t'i hipi e të kalëroj me të, do të të jap si shpërblim velenxën më të mirë që kam." Mirë, i thashë, po kujdes kryet se kalit i ha kurrizi dhe s'di ku të vërvit kokangulthi! - Dhe ia dhashë kalin... Kur u zgjova sot në mëngjes, shkova në haur, po ç'të shoh! Kali i bardhë ishte i mbuluar me një velenxë!

Burrat e fshatit zunë të mërmërisnin dhe të shihnin syshqyer njëri-tjetrin dhe s'po u besonin veshëve. Rrena e kishte bishtin kaq të gjatë, sa s'do ta bënte as rrenësi më i madh i fshatit, kurse plakun Lis e njihnin dhe mbanin si një nga urtakët dhe njerëzit më të çiltër e më të ndershëm në të gjithë krahinën! Mos kishte lajthitur?!

- Që nuk po më besoni, unë e kuptoj, -tha plaku, -

po ç't'i bëj velenxës që më ka mbetur në shtëpi dhe nuk është e imja dhe nuk di kujt t'ia kthej?!

Burrat qeshën me të madhe dhe jehona e asaj qeshjeje dëgjohet edhe sot e kësaj dite në ato anë.

Parajsa

Në katet e shumta të Parajsës, që askush nuk i dinte sa ishin, sepse humbnin në pafundësi, në ngastrenë e shpirttrave të rinj, në një shkretëtirë, nën hijen e një hurme po flinte Uba Meda, një djalosh rreth të tetëmbëdhjetave. Ai kishte ardhur nga Toka pasi ishte hedhur në erë nga aktivizimi i dinamitit që mbante të fshehur në trup. Nga shpërthimi në një treg ditën e diel, u vranë njëzet e shtat veta dhe u plagosën dyfishi. Uba Medan nuk e numëruan.

Afrohet në majë të gishtërinjve pranë Uba Medës një djalë gazmor, vdekur nga vala e cunamit, dhe i këputi një qime nga mjekra e gjat. Uba Meda u hodh përpjetë sikur ta kishte pickuar gjarpri dhe zuri të shante e të shfrynte si çakall i plagosur. Nxori nga rëra një bombë dore atomike dhe e tundte me tërbim.

- Do ta hedh në erë Parajsën! - Çirrej me sytë e zgurdulluar që nuk shihnin asgjë.

Pas tij u shfaq një i krishterë me veshje kalorësi mesjetar, një nga ata kryqtarë që bashkë me shokët e tij kishin vranë me qindra fëmijë e gra dhe kishin djegur qindra vendbanime të lulëzuara, kuptohet në emër të Zotit. Kalorësi i nguli qetësisht ushtën në shpinë atij me mjekër. Natyrisht për ta qetësuar.

Pauli, si specialist i bombës bërthamore, u shfaq aty nga sipër; e rrëmbeu bombën e vogël dhe mbi një re në formë aeroplani, shkoi e hodhi në Oqeanin e Harresës.

Sipas gjithë rregullave të përpikta të Parajsës, Uba Meda (ose me saktësisht, shpirti i tij) u ringjall pas dyzet ditësh në Parajsën e planetit V të yllsisë W në trajtën e stërvogëluar të një virusi paqësor që pëson mutacione çdo katërmëdhjetë ditë.

Magjepsje

Ajo dëgjoi zilen e orës që i ndërpreu ëndrën me pantera të zeza që e kishin rrethuar dhe po e fërkonin e lëpinin sikur i kërkonin seks. U ngrit e tromaksur nga krevati, shkoi në banjë, pshuri dhe qëndroi e qetësuar para lavamanit. Ndërkohë që hapi rubinetin hodhi sytë në pasqyrë... Nuk e pa fytyrën e saj atje. "Po unë ku jam?" pyeti veten. "Mos më kanë ngrënë panterat në ëndërr?! - u tall. "Mos kam vdekur dhe tash jam vetëm shpirti im dhe nuk kam trup?" Preku gjoksin, fytyrën, flokët. "Jam" - tha zë mekur.

Në pasqyrë dukeshin qartë gjithçka në murin pas saj: Rafti me pajisjet e pastrimit, vazoja me zambak të kuq e të bardhë, një peshqir i madh për trupin dhe një i vogël për fytyrën. "Mund të çosh ekranin e televizorit te tekniku për ndonjë defekt, po nuk mund të çosh pasqyrën pse nuk të pasqyron turinjtë" - tha me sytë e shqyer sikur përpara t'i kishte dalë vërtetë një panterë e zezë.

Për forcë zakoni, edhe pse nuk po e shihte fytyrën, nisi të vërë në buzë të kuq çiklamin. Nxiu qerpikët, kapakët e cepat e syve, fërkoj me krem faqet e ballin. Dhe shtangu. Vetëm gjithë ç'kishte pikturuar mbi fytyrën e saj u shfaq në pasqyrë si një pikturë e habitshme abstraksioniste.

Kënga

-Këndo një këngë për shkëlqesinë e tij, presidentin tonë, - i tha ushtarakui lartë, pasi këngëtarin e famshëm e kishin torturuar mjeshtërisht.

-Unë këndo vetëm për dashurinë, - mundi të shqiptonte Viktor Hara nëpërmes dhëmbëve të copëtuar e gjakut që i kishte mbushur gojën e tërë fytyrën.

-Ok! Po do të këndosh për ne, për urrejtjen tonë! - Kërcëlliti dhëmbët e artë ushtaraku dhe, me një zë sikur të thoshte "Jepini një copë bukë", urdhëroi torturuesit:

-Ia prisni gishtat e dorës së djathtë me të cilët ai i bie kitarës!

Vrushkujt e gjakut vërshuan nga dora e Viktor Haras bashkë me klithmën e tij. Brofi me tërbim më këmbë si nga një urdhër magjik dhe për herë të fundit, mes

dhimbjeve e gjakut, ia mori këngës së lirisë:

Të duash veten, do të thotë të duash lirinë, të duash lirinë do të thotë të duash veten...

Idhulli i vërtetë

Pas një viti punë skulptori SB e përfundoi së fundi shtatoren prej guri që ia kishte porositur kreu i Tempulli të Diellit. Fshiu nga balli djersët e pluhurosur, u largua prej saj pesë hapa dhe tha i kënaqur, për të mos thënë i lumtur: - Ky jam unë!

Portreti i ngjante si dy pika ujë skulptorit. Pra, kishte gdhendur autopotretin. Pa prituri i ra në mendje një djallëzi. Sheshoi rrudhat nga balli i portretit, e lëmoi te faqet dhe flokët ia preu shkurt. Me një fjalë e zbukuroi. Por ishte po ai portret.

Të nesërmen thirri në studio parinë e vendit, krerët e Tempullit, miq e shokë. Pasi zbuloi shtatoren, u tha të pranishmëve gjithë madhështi duke ngritur krahët lart përpara shtatores:

-Ky është biri i Zotit dhe ju duhet ta besoni dhe do t'i luteni si Perëndi. Ai do të na sjellë lumturi e begati!

Dhe ata e besuan. Donin ta besonin dhe besuan.

Erdhi koha e pashmangshme dhe skulptori vdiq i harruar diku në një shpellë në malin mbi qytet. Duarte e një 99-vjeçari kishin kohë që e kishin tradhtuar.

Qindra vjet më pas besimtarët i faleshin me përvujtni krijesës së artit të skulptorit profet.

Njerëzit punuan e luftuan. Edhe u pasuruan, edhe ishin të lumtur. Kur varfëroheshin e vuanin, ia hidhnin fajin mëkateve të tyre të bëra e të pabëra dhe jo Zotit e birit të tij prej guri.

“Zogu i zjarrtë”

-Sh-sh-sh! – po shushurimat në sallë ishin shuar. Jemi në koncert. Pjesa e dytë: “Zogu i zjarrtë” i Stravinskut. Qetësi e shurdhët. Vetëm dikush nga mesi i sallës kollitet dy –tri herë mbyturazi.

Harroje veten. Harroje atë që ke pranë. Qoftë bashkëshorten në të djathtë, qoftë në të majtë shalët e zbuluara të një koketeje, qoftë merakun se mos e ke lënë sobën ndezur. Mbyll sytë. Nuk shikon veshjen klasike e lëvizjet origjinale të dirigjentit. Pak nga pak kridhe në banjën magjike të tingujve, të melodive, të harmonisë dhe befaz e ndien se je duke fluturuar në hapësirën pa fillim e fund... Apo je duke fjetur, pra duke vdekur? Një therje e lehtë në anën e majtë të gjoksit të përmend. “Qenkam gjallë!”

Orkestra shpërthen dyert e para-sjës, çahet kupola e qiellit, zemra të gjëmon si kampanë e çoroditur... Gruaja të shtrëngon dorën, Koketja ka mbuluar disi shalët dhe ka mbetur me gojën gjysmëhapur.

Tingulli i fundit i orkestrës e ngre sallën më këmbë. Koketja, duke duartrokatur e duke thirrur “Bravooo!”, ndien dridhjet e celularit. E hapi dhe e vuri në vesh. “Ç’dreq po bën ende aty!? S’ka mbaruar!” dëgjoi ajo zërin kërcënues të dashnorit të ri.

-Po, po, më prit te porta e operës, i dashur. Tash po vij. Koncert i bukur...

Celulari: Pip-pip-pip...

NË ORËN MODERNE TË PERËNDIVE

Cikël poetik nga

NURIE EMRULLAI

Nën drurin Ginkgo

Nuk di sa kodra fluturova,
 Por i lashë pas krahëve zogjtë, gjithë detet dhe një shtëpi.
 Këtu nga vetmia pastroj gjethet e rëna,
 prej teje vras shpirtin në shi.
 Mbrëmjeve këndojmë karaoke dhe pimë birra.
 Angjela më rri pranë e më puth herë si grua, herë si motër;
 Nuk është kaq e dashur me të gjithë;
 kur qeshim frika vizatohet në fytyrë...
 Pastaj këndojmë:
 “...I am sailing
 Stormy waters
 To be near you
 To be free...”
 dhe ata ngulmojnë: ji e lumtur!
 Muajt kalojnë dhe bie shpesh në dashuri,
 s’themi të dua, djersitemi në t’huajzim;
 zhgënjimin e vrasim herë në cigare herë në gjumë.
 Dhe jetojmë pa lexuar sy, pa kundruar qiell, sepse vazhdon e bie shi.
 Në Fenghuang s’ka më murgj, veç vizitorë, këtu jetojmë në Revolucion;
 Revolucion do të thotë të lutesh në Internet.
 Ç’kohë pret Evropa? Në ç’tëmpuj do lahen mëkatet ato ditë?
 Jam duke kërkuar burimin, si para vdekjes, më thahet fyti nga uji i destiluar.
 Kur kujtoj ç’burime të ëmbla mbante goja jote,
 unë nisem e vi drejt teje, shkoj deri në fund të zemrës,
 por si kalohet oqeani i harrimit, si t’i kthehem unë shtëpisë së braktisur?
 Dikush le të ma vrasë të shkuarën, jam e rënduar nga malli.
 Dhe dal pastroj kujtimet. Ja e huaja që gris lëkurën në shi.
 Nuk gjej më rrënjë në duart e mia, si m’i thave në kaq thellësi?
 Tani janë këmbët që rrënjëzohen dhe jam e pashpresë,
 e ngulur në këtë vend ku s’lexohen sy, ku gjithnjë ka melankoli.
 Ti pse s’më kërkon sa jam akoma njeri?
 S’të bëj be në këtë gjuhë, por unë jetoj Vetminë,
 lutjet ngatërrohen me dëshpërim; Lutjet tona që i dashuronim përditë.
 Unë të thërras prej këtu në shi,
 derisa këndoj karaoke,
 derisa pi birra,
 derisa çoj dashuri,
 derisa kafshoj mish të huaj,
 derisa shkërmoqem imtësisht dhe vritem me cigare e me gjumë...
 duhet ta kujtoj kur thua të dua në gjuhën time,
 më shpëto nga këto rrënjë që s’i dua.
 Unë zog nuk jam,
 e dua një shtëpi.

Dy hapa larg

Nëpër tymin e cigares braktisur mbi dritare, ty të kërkoj,
 Edhe cigarja digjet më gjatë se premtimi yt.
 Të kërkoj poshtë shkallëve,
 Mos je duke luajtur kukafshehti me mua,

Deri tani kam jetuar tri jetë macje duke numëruar.
 Dal e kërkoj nëpër faltoret e kishave,
 Mos ti lutesh për mua, për dashurinë tonë,
 Por jo, ti s’je. Gjithnjë për Zot veten mbaje.
 Të kërkoj nëpër taksitë, nëpër stacione autobusësh,
 Në metro ku hipëm bashkë asaj nate,
 Teksa ti më puthje dhe çdo udhëtar u bë dëshmitar i kësaj talljeje.
 Ti ku mësove të fshihesh kaq bukur?
 Të kërkoj nëpër teatro, mos do luash shfaqje dashurie dhe veten do duartrokasësh?
 Por ti s’je, jo
 Të kërkoj nëpër rrugët pa adresa,
 Në pazarin e vjetërsinave,
 Mos tek Esmë shkove të blesh ëndrra të vjetra?
 Nëpër rrugët me prostituta,
 Nëpër istëm ku derdhen abortet e dashuritë e dështuara,
 Të kërkoj, nga s’të kam kërkuar.
 Ti si ke zemër kaq gjatë të rrish i fshehur prej meje?
 Dil tani!
 Nëpër cilëtdo krahë qofsh mbërthyer, dil!
 Në cilindo shpirt të kesh hyrë, dil!
 Eja ti në vendin e lisave,
 Atje ku u puthëm, ti më puthe, e mban mend?
 Zot! Ai nuk është askund. Si ta besoj moskthimin tënd?
 Zot, si do të rroj në këtë përhumbje? Më jep dhe pak ditë ta gjej!
 Cigarja mbet e braktisur mbi dritare.
 Dy këmbë jashtë dere dridhen, nuk arrijnë të bëjnë dy hapa brenda.
 Një mace mjaullin.

Në orën moderne të Perëndive

Nuk e dimë në sa metra katëror jetohe këtu?
 Në sa metra katëror vdiset, e dimë.
 Na duhet një dhomë dhe një tryezë për katër persona.
 Asgjë pa shifër nuk numërohet më.
 fshehim gjithçka që na tregon dobësitë.
 Secili e ka një vend të humbur në botë,
 Secilin e gjen në fund.
 Unë e gjeta rrugën si i shkohet e gjallë vdekjes.
 E qershorit qe gjetja, rugica qe e vreshtave,
 këtu haptazi fshihen fytyrat e braktisura.
 këtu të marrët u fishkëllej në reve,
 këtu vinë ata që duan të qajnë pa duartrokittje.
 Një Dionis këndej pari dehet, gjithnjë me xhek.
 Ia dëgjoj duhmën e rëndë teksa taksisti paratë nuk m’i merr.
 “Ik e marrë, dashuria po të pret.”
 “Ç’dashuri në këtë kohë, ç’fjalë janë këto?”
 Qesh dhe i hedh ca denarë.
 Sot, veç të thinjurit i gjen kaq ëndërrimtarë.
 Ty të gjej në errësirë, nuk qan as fishkëllen,
 Ta zgjas dorën, por ti s’di të lexosh.
 Vë buzën në gaz, nuk stepesh nga ajo që s’e njuh,
 Je njeri i bukur, por jo i ëndërrt,
 mban aromën time, esencën e tokës.
 “Si thua, a bëhet vonë ndonjëherë këtu?”
 “Për ne, zakonisht koha mbrapsht numëron.”
 “Lëre sonte, jeto orën e Perëndive!”
 Pas kësaj, erdhën pafund qershorë,
 e rrugës së vreshtave unë i kthehem prapë:
 S’ka më errësirë, e mbushur gjithë neonë,
 Veç një fishkëllimë, një duhmë e një vaj vjen nga diku larg,
 secili pyet sa metra katëror i duhet të gjallit?
 Një taksist i thinjur në fund të rrugës pret dy udhëtarë.

SHUMË RRUGË PËR NJË RËNIE

Tregim nga Adil Olluri

Drin Morina, i diplomuar para katër vjetëve në letërsi shqipe, kishte vendosur ta bënte një shëtitje të gjatë nëpër të gjitha rrugët kryesore të Prishtinës. Pa asnjë cak e pa asnjë qëllim për t'u ndalur diku a për ta takuar dikë. Ashtu i vetëm, pa e çarë kokën për askënd, i urdhëroi këmbët që me hapa të ngadalshëm ta shkëlqin qytetin cep me cep, jo që kishte mall t'i sodiste bukuritë e pakta e shëmtitë e shumta të tij, por sikur kishte një nevojë shpirtërore që të ecte e vetëm të ecte.

Gjatë këtij rrugëtimi disaorësh, atij iu sollën nëpër kokë lloj-lloj mendimesh, herë tmerrësisht vdekëdjellëse e herë mendime miradashëse e jetëdhënëse, megjithëse të parat ishin ato që mbizotëronin. Njashtu, gjatë këtij hapërimi nëpër trotualet e ngushta të rrugëve të pluhurosura të qytetit, i ishin shfaqur para syve, deri në detaje, pamjet e katër vjetëve të jetës së tij studentore, gjatë të cilave më shumë kishte vuajtur se sa që ishte argëtuar, duke qenë vazhdimisht i injoruar nga femrat që i kishin pëlqyer, duke qenë i papërfillur në ndejat shoqërore, që i organizonin kolegët e tij, e ku shpeshherë edhe nuk ftohej fare. Madje, jo rrallëherë, ishte ofenduar nga profesorët dhe asistentët, sidomos nga këta të dytët, që dinin të bëheshin më snobë sesa eprorët e tyre, me të cilët asnjëherë nuk kishte arritur të sillej ashtu siç duhej apo ashtu siç ata dëshironin, e kjo nënkuptonte shtrirje qafe dhe përlësi ndaj tyre deri në bezdi. Këto rregulla të mirësjelljes, të shpikura nga të mëdhenjtë e letrave, ia kishin neveritur studimet dhe shumë nga kolegët e tij, që bindeshin kurdoherë dhe ishin përherë të gatshëm për gojëmarrje.

I kujtonte me mlllef edhe organizatat studentore, ato klube të zuzarëve. Ata e kishin shfrytëzuar vazhdimisht për t'ua shkruar fjalimet dhe motot e ngjashme me ato të partive, e më të cilat i gënjenin studentët. Ndihej keq, i poshtëruar sa më s'ka, sepse kishte marrë pjesë në një gënjeshtrë të pakripë që pat krijuar një iluzion, që i kishin besuar shumë kolegë të tij. I urrente këta qerthuj idiotësh që mashtronin studentët e veçanërisht studentet e reja.

Gjatë hapërimin nëpër lagjen e Bregut të Diellit, iu kujtua Arjeta, vajza që ende banonte në këtë pjesë të qytetit, e cila i ishte fiksuar qysh nga semestri i parë, kur ende ndihej si i huaj në atë vend. Ajo ishte syzeza lozonjare e gjeneratës, së cilës çdo ditë e më shumë i shkëlqente nuri i një fytyre engjëlllore dhe buzëqeshja e saj, që çdo mashkulli mund t'ia dridhte telat e zemrës. Ajo e kishte refuzuar për të satën herë Drinin, meqë ishte dashuruar marrëzisht në asistentin trupëgjatë të letërsisë së vjetër, flirtin me të cilin e kishin marrë vesh pothuajse të gjithë. Kjo gjë e kishte vlarë të riun student, i cili atëkohë me ditë të tëra nuk kishte futur gjumë në sy. Po ashtu, duke zbritur poshtë rrugës që të dërgonte kah konviktet e studentëve, iu kujtua sykaltra Majlindë, pas së cilës kishte vrapuar me vite të tëra, dhe në momentin që u patën afruar goxha shumë, në jetën e saj që shfaqur një burrë flokërenë, rreth të tridhjetave, që e kishte nën pronësi të tij njëren nga kafenetë më të bukura të qytetit. Kjo gjë e kishte molitur të tërin, ia kishte shkapërderdhur mendjen dhe ia kishte humbur përqendrimin. E kishte bërë ta ndiente veten aq të parëndësishëm, aq të pavullnetshëm, duke ia krijuar një bindje që nuk mund të bënte asgjë e kurrë nuk do të mund ta arrinte atë që dëshironte. E kishte bërë ta ndiente vetën si një genie të pavlerë, që i bënte kot hije tokës.

Drin Morinës i kujtoheshin edhe ato momente të pakta kur kolegët e tij tregonin për të mirësjellje të shpifur, sidomos gjatë kohës së provimeve apo, më saktë, një ditë para tyre apo edhe vetëm në ditën e tyre, ngaqë ai ishte më

i zgjuari dhe shumica prej tyre nuk i shqiteshin dot, tamam si rriqrat në pikun e verës. Ishin këto çastet kur ai ishte më i dashuri i gjeneratës, më i përkëdheluri e më i kontaktuari. Ai e ndiente veten zot në këto orë dhe sillej ndaj tyre si një padron i rastit, sikur donte t'u hakmerrej për muajt e javët e tjera, kur ata hezitonin edhe ta përshëndesnin. E dinte mirëfilli se ata, në këto minuta frike nga ngeljet, rrejshëm i thurnin lavde dhe nuk kursenin për të asnjë fjalë miradije. Megjithatë, ndihej mirë me e në këtë iluzion, që e gjallëronte dhe e bënte më të fortë në mesin e atyre injorantëve, që as skriptet pesëfaqëshe nuk i lexonin dot.

Ai, për fatin e tij të keq, e kishte edhe një të metë të pambulueshme, të shkaktuar gjatë fëmijërisë së tij të hershme. Derisa nëna e tij, gjatë një të diele të zakonshme, gatuaente në furrën që piqte me drunj, në një moment pakujdesie e kishte lënë djalin trevjeçar të afrohej dhe ky, duke luajtur, kishte rënë në prushin plot gaca të nxehta. Atij i ishte djegur tmerrësisht faja e majtë e fytyrës së butë fëmijërore, duke ia dëmtuar lëkurën deri në nivelin e saj më të thellë. Që nga ajo ditë, i pat mbetur një vragë e tejdukshme në këtë faqe. Prindërit qenë të varfër dhe nuk patën mundësi dhe as nuk u ndihmuan nga askush që t'ia bënin djalit operimet e duhura, të cilit, pa fajin e tij, i mbeti njolla e shëmtuar në fytyrë. Shpeshherë i shkonte mendja, edhe pse asnjëherë nuk ia kishte thënë kush, se ndoshta shkak i kësaj vrage, e kishte përjetuar refuzimin nga vajzat dhe shpërfilljen nga kolegët, që nuk e qasinin në bisdat e tyre të lira, pos në ato që kishin të bënin me ligjëratat dhe shënimet që atyre u duheshin. Kjo shenjë që ia kishte deformuar gjysmën e fytyrës dhe ia kishte bërë t'i dukej si e një shtatëdhjetëvjeçari, i dukej se e pengonte në shoqërimet, sidomos me gjininë e bukur, por asnjëherë nuk i ishte bërë pengesë që të kishte sukses në provime, që i kishte përfunduar të gjithat në afat të rregullt. Leximi ishte i vetmi ngushëllim për të. I ishte bërë si terapi kundrejt përballjeve me ngërçet e përditshmërisë.

Në vazhden e mospasjeve qenë edhe ato të përdrejtat para, aq të nevojshme për moshën e një të riu, i cili duhej t'i përjetonte të rejat dhe të panjohurat e dëshiruara, që për të ishin të kushtueshme jashtëmase, gjë që e bënte atë edhe më të ndrydhur në përditësimin e dëshirave. Probleme pak a shumë të tilla kishin edhe shumë nga kolegë të tij, por i tiji ishte më i veçanti dhe më i përvuajturi, meqë ai çdo cent e kishte të numëruar. Babai i tij, që dikur kishte qenë një ndërtimtar i zoti, nga më të mirët në fshatin e tij dhe fshatrat përreth, jo që nuk donte, por më nuk mund të punonte asnjë punë fizike. Qe katër vjet kishte mbetur i paralizuar, ngaqë aksidentalisht ishte rrëzuar keqas nga kulmi i një shtëpie. Nëna e tij ishte një grua fshati dhe nuk ishte në gjendje ta bënte ndonjë punë, ndërsa vëllezërit i kishte ende të mitur. Para i jepte vetëm gjyshi, duke e ndarë një pjesë të pensionit të tij të vogël për të, nganjëherë edhe mixha i tij, që punonte si polic rrugor. Gjyshi i tij, Halit Morina, ishte jashtëzakonisht i lidhur me më të madhin nip dhe donte që ai, me çdo kusht, ta përfundonte fakultetin, pa marrë parasysh mangësitë materiale të familjes. Atij ia këpuste shpirtin i biri që i kishte mbetur në atë gjendje; nuk mund të kujdesej dhe t'i rriste vetë zogjtë e tij, siç shprehej plaku, por i jepte vullnet për jetë nipi, të cilin e shihte vazhdimisht duke lexuar. I bindur se ai e donte shkollën, xha Haliti çdoherë i linte pa i blerë gjysmën e barnave që ia caktonte mjeku, meqë vuante nga prostata dhe çrregullimi i frymëmarrjes. Këtë e bënte vetëm e vetëm që t'ia ruante Drinit paratë për të udhëtuar nga fshati për në kryeqytet,

ku, megjithatë, nuk mund të shkonte për çdo ditë. Mu për këtë arsye shumë ligjëratat nuk kishte pasur mundësi t'i ndiqte.

Në një mëngjes gushti, ende pa u zbardhur, gjyshi kishte marrë rrugën e pakthimit, duke i lënë lamtumirën përfundimtare frymimit mes të gjallëve. Pa bërë lëngatë shtrati me javë, muaj e vite të tëra, siç bënin shumë pleq të tjerë, ai qetësisht kishte vdekur, ashtu edhe siç kishte jetuar gjatë shtatëdhjetë e tetë vjetëve të tij, gjithnjë i qetë dhe i njerëzishëm. Vdekja e gjyshit e kishte tronditur shpirtërisht, sa që nuk kishte mundur t'i ndalte lotët për asnjë çast të vetëm gjatë varrimit të tij, duke mos besuar se më ai nuk do të ishte gjallë dhe nuk do ta priste si çdo ditë para derës së shtëpisë, sa herë që ky do të kthehej nga Prishtina. Nuk bindej se ai më nuk do t'i drejtohej asnjëherë me pyetjet e tij të përcudoditshme se ç'po ndodhte në kryeqendër, "çka ka risht nësheher", siç e kishte zakon të thoshte i ndjeri, dhe se a e kishte bërë apo ende jo "me shenjë" ndonjë vajzë për nuse të ardhshme.

Drinit, studentit më shembullor të gjeneratës së tij, për t'i vazhduar studimet, shpeshherë i ishte dashur të punonte si roje nate në ndonjë ndërmarrje private a në ndonjë shtëpi pasaniku, ngase ai, në ato vite, luftonte me mish e me shpirt t'ua siguronte mbijetesën më të dasurve të tij. Duke u punësuar, ai mendonte se e kishte bërë zgjidhjen e duhur, ngase me pagën që merrte, edhe pse marrëzisht të vogël, e mbante familjen e tij pesëanëtarëshe, ndërsa me paratë e bursës së përcudovjetshme e paguante shkollimin e tij. I riu, Drin Morina, herë punonte përkohësisht si rojtar e herë me muaj të tërë, varësisht nga marrëveshjet që bënte me punëdhënësit e tij, dhe gjatë këtyre muajve ai i përgatiste provimet, duke lexuar pothuajse gjatë tërë natës, sa që jorrallëherë mu për këtë gjë, eprorët e tij e kishin larguar nga puna, duke menduar se ai përhumbej në libra dhe nuk i kushtonte rëndësi pronës së tyre.

Kishte ardhur çasti i shumëpritur dhe ai ishte bërë me diplomë fakulteti dhe tashmë i shndriste nuri, lumturohej si një fëmijë, që u gëzohet sheqerkave që ia jepnin më të rriturit. Tamam ashtu ndihej i sapodiplomuari Drin, duke menduar se me këtë i ishte hapur një derë, përmes së cilës mund të hynte në atë botën e madhe, e cila do t'i sillte një punë të denjë, ashtu siç edhe e meritonte. Kjo gjë për prindërit e tij përbënte padyshim lajmin më të bukur, që kishin marrë në dhjetë vjetët e fundit të jetës së tyre, të mbushur me hidhërimi e vuajtje dhe të thatë për nga ndodhitë dhe përjetimet që mund t'i bënin ata të lumtur. Të shkretët prindër, në jetën e tyre kishte aq pak ngjarje, për të cilat ata flisnin me theksin e ndjesisë së mirë, sa që e gjithë jeta e tyre bashkëshortore tridhjetëvjeçare mund të përmbledhej vetëm në dy pika, martesat dhe lindja e djemve.

Drin Morina kishte filluar të kërkonte punë. Aplikoi në konkursin e parë, që e kishte lexuar në gazetë, duke i dorëzuar gëzueshëm dokumentet e palosura dhe të mbështjella për bukuri. Ishte ekzaltuar i tëri, kur e kishin ftuar në intervistën e parë, meqë e kishte imagjinuar veten tashmë të punësuar. Por, nuk kishte ngjarë një gjë e tillë dhe me muaj të tërë ai vetëm intervistohet, i thoshin se ishte në listën e ngushtë, e herë-herë në të ngushtë e së ngushtës fare. Asgjë më shumë. Në muajt e parë nuk e kishte bren-gosur një gjë e tillë, derisa ishte bërë një vit i plotë që nga diplomimi. Atij, padashje, iu desh, për hir të familjes, që të rikthehej në detyrën që e bënte gjatë kohës sa ishte student.

I kishin thënë miqtë e tij, që të bëhej pjesë e partisë së të fortëve, që e kishte dhe thuhej se do ta kishte pushte-

tin edhe në njëzetë vjetët e ardhshme, si mundësi e vetme që ta kapte një punë që ia vlente. Djaloshi nevojtar i kishte dëgjuar këshillat e tyre, megjithatë nuk kishte mundur të qëndronte pranë të fortëve të shtetit as gjashtë muaj të plotë. I ishte bërë i bezdisshëm fakti që për çdo javë të lume duhej t'ia qëndiste nga një shkrim kryetarit të degës, i cili e paguante fare pak, ani pse me to, në muajt e fundit, ishte shndërruar në njërin nga publicistët më të respektueshëm në vend. Presionin e shkrimit të përjavshëm edhe mund ta përballonte disi, por nuk mund t'ia falte kryetarit rrenën aq të ligë dhe mashtrimin aq të pështirë. Ai i kishte premtuar Drinit, për afër katër muaj rresht, se ishte duke bërë përpjekje të vazhdueshme që ky dhe asistentja e tij të lidheshin sa më shumë, meqë ajo ishte një vajzë e zgjuar dhe i përgjigjej atij. Dhe një ditë prej ditësh, krejt rastësisht, i kishte zënë me "pelë për dore"; që nga ajo ditë nuk kishte pranuar të rrinte as afër partisë së të fortëve e as afër asaj, që nga jashtë dukej e butë si pambuku.

Nuk kishte çka të bënte tjetër, pos t'u kthehej sërish konkurseve dhe aplikimeve. Sërish njëjtë, duke i lënë prapa të gjerët, por duke mos më qenë kurrë më i ngushti. Sot, në këtë ditë rrugëtimi kuturu, bëhen dy vjet e pesë muaj e shtatëmbëdhjetë ditë që ia thoshin si refren të njëjtat gjëra, pa ndryshuar asnjë fjalë e asnjë presje nga to. Ndihej tmerrsisht i dëshpëruar, llahtarisht i zhgënjyer, sidomos në rastet kur në vend të tij i merrnin ish-kolegët e tij, të cilëve ua kishte kaluar provimet. Tmerri i botës që për të kur e pranuan Astritin në vend të tij, të cilit jo vetëm që i kishte ndihmuar ta kryente fakultetin, por edhe formularin e aplikimit ia kishte mbushur, ndërsa këtij i ishte dashur ta vazhdonte punën herë si rojtar, herë si shitës vetëshërbimesh e herë si kopshtar parqesh.

I shkuan nëpër mend një nga një të gjitha gjërat e përjetuara, gjatë hapërim-it të tij në sheshin me pllaka mermeri të kryeqytetit, që nga femrat, shpërfillja, injorimi i diturakëve, që nuk dinte t'u servilohej, mungesa e parave, vdekja e gjyshit e shumë ndodhi të tjera, që në këtë ditë e bënë të ndihet tepër keq. Ndihej fajtor për vdekjen e gjyshit, pasi që e kishte marrë vesh se ai për të nuk i blinte barnat e veta, që ndoshta edhe do t'ia zgjasnin jetën. Ah, sikur të kishte mundësi t'ia thoshte në gojë se nuk ia kishte vlejtur ta bënte gjithë atë sakrifikim për një diplomë që nuk i vlente asgjë.

Ai sot e kishte ndër veten aq shumë të dëshpëruar, deri në atë shkallën sa nuk ka ku shkon më tutje! Me dëshpërimin kishte bashkëjetuar qe tetë vjet të plota, por sot i ishte shndërruar në një ankth të thellë e të llahtarshëm, si asnjëherë e asnjë ditë më parë. Në këtë ditë të sikletshme, mendimet e tilla e kishin mposhtur plotësisht, duke e çuar deri në kahun më ekstrem të dilemës "të jesh a të mos jesh?", në këtë botë e në këtë vend, ku prapështia ishte parim i ecjes së gjërave, ndërsa ndershmëria shihej si diçka primitive dhe e rrezikshme, të cilën duhej luftuar.

Drin Morina u ndal para një ndërtese të lartë, shikoi nga hyrja dhe u ngjit me sy deri lart, në katin më të sipërm; vendosi të hipte atje, ashtu i ngufatur nga mendimet e tmerrshme. Donte t'u jepte fund! Kokën e mbajti duke shikuar lart dhe e qiti hapin e parë; pas pak të dytin dhe pa e shkel të tretin, pa një njollë që kërcëu nga maja e ndërtesës, fluturoi në ajër dhe duke u zmadhuar me shpejtësi, ra para këmbëve të tij. Ishte një djalë i ri, koka e të cilit u çua kur u përplas në trotuarin e fortë.

BMX

Tregim nga Shqiptar Oseku

Xhungla e bicikletave brenda shitores ishte e dendur dhe e vështirë, për të mos thënë e pamundur, ta depërtoje. E megjithatë, një klient po bërrylej kryeneçsisht nëpër hapësirat e ngushta drejt një caku të paqartë, një si Indiana Jones i konsumerizmit, me celular në dorë në vend të maçetës.

E josh sigurisht ndonjë bicikletë aty në murin përballë, mendoj shitësi. Në faqen gjigande të murit përballë ishin mbërthyer si në ekspozitë arti, nga tavani e gjer poshtë në dysheme, dhjetë modele bicikletash.

-A mund t'ju ndihmoj?- pyeti shitësi, duke iu qasur klientit në mënyrë diskrete, për të mos e stresuar. Në ato hapësira të ngushta s'kërkohej shumë që të bëhej nami i zi. Dy ditë më parë, një tjetër klient i pashkathët kish rrëzuar si domino, dymbëdhjetë bicikleta.

-Ah, po,- u përgjigj klienti e u ndal në vend, dukshëm i lehtësuar.-Atë bicikletën e zezë përballë, ju lutem.

Shitësi, i lehtësuar edhe ai, shkrepri buzëshjen e vet më profesionale e iu afrua, gracioz si balerin, faqes së murit me ekspozitë të bicikletave.

-Këtë këtu?

-Jo, atë pak më lart, model BMX.

-Aha, doni një bicikletë terreni, - tha shitësi, pa cenuar për asnjë wast buzëqeshjen profesionale. -Një që duron ca presion e sforco, apo jo?

-Dua një BMX, -tha shkurt klienti.

Shitësit i erdhi të psherëtitë, por e përmbajti veten. Ja dhe një viktimitë reklamash, mendoj. Ai ishte vetë entuziast i flaktë i biciklizmit, e s'para i pëlqente që industria mashtronte klientët me reklama koti.

-Kuptoj, - tha shitësi me mirësjellje, -BMX kanë reputacion të mirë dhe u bëjnë reklamë të fortë modeleve të veta. Por a mund t'ju rekomandoj pak këtë modelin këtu? Me fije karboni. Më i lehtë por më i fortë se BMX, susta efikase, sistem frenimi si fjalë e fundit e teknikës...

-Dua të jetë BMX, - tha klienti.

-Ashtu vërtet, BMX është super. Veçse ky modeli këtu është edhe më i lirë se BMX, këtë po mendoja. Se mos thoni se jua shes për para. Jam një si fantast i biciklimit dhe vetë, i njoh këto modele.

Shitësi intensifikoi buzëqeshjen profesionale, është me rëndësi që klientët të mos ndihen të fyer nga injoranca e vet.

-BMX, ju lutem.

Shitësi e shikoi klientin me një vëmendje të shtuar, pa e cenuar për asnjë çast buzëqeshjen e vet plastike. Figura që kish ngecur ngathtësisht në vegjetacion të bicikletave ishte një mesoburrë i gjatë, me flokë të thinjur në tamtha, e sy blu prapa syzesh. Qëndrim i drejtë, e nënqeshje e lehtë e njeriut që s'është mësuar t'ia prishin.

Nganjëherë njeriu duhet të çojë duart e të dorëzohet, mendoj shitësi.

-Ndoshta e keni për dikë tjetër që kërkon pikërisht BMX, - tha ai, ndërsa u kthye të zbriste nga muri bicikletën e kërkuar. -Ndonjë nip a mbesë që ka ditëlindjen.

-Në fakt po, - tha klienti; shitësi ndiu një triumf të vocërr përbrenda. Nuk gaboj lehtë unë, mendoj ai për vete.

-E kam për një nipin tim,- tha klienti. -Por ai s'më ka kërkuar BMX. Po ia blej për hir të babait të tij, vëllait tim.

Shitësi ngriti vetullat lehtë, në shenjë diskrete habie. Çdo njeri është një rrëfim i pashkruar.

-Po i bleni BMX nipit për hir të të atit?

-Rrëfim i ngatërruar, - tha klienti, që kish nisur të tërhiqet me kujdes nga drizat e metalit dhe gomave.

-Unë kam kohë, -tha shitësi,- dhe bicikleta merr ca kohë sa të paketohet. Sepse ju e doni në pako dhuratash, apo jo?

Bicikleta u tret në punishten prapa banakut. Atje duar

të shkathta do ta fusnin në pako dhuratash me fjongo shumëgjyreshe. Klienti, që mezi kish dalë sërish në rrafsh, u afrua të paguante me kartë.

-Unë e tim vëlla ishim jetimë të vegjël kur erdhëm në këtë vend, - tha ai duke i zgatur kartën e vet shitësit, dhe këtij iu duk sikur arriti ta pikasë një si theks të lehtë në të folmen e klientit.

-Atëbotë unë isha trembëdhjetë vjeç dhe ai shtatë.

Shitësi nisi të piketonte ekranin e arkës, pa ia shqitur sytë klientit. Këto rrëfimet e vocra të klientëve. Këto ta ndreqin ditën.

-Ishim fikall vetëm, im vëlla e unë, por ai nuk donte të ikte. T'i lërë shokët e shkollës, varrin e mamasë. Kur je jetim, këto të bëhen të rëndësishme.

-E po, - tha shitësi. -Janë të rëndësishme për të gjithë.

-Më shumë për jetimët, - tha klienti. -Por unë e dija se s'do të mbijetonim dot po të rrinim atje. Ne jemi me origjinë nga Kosova, e dini, në Ballkan. Një si valë lufte po ndihej në ajër, e në luftëra të vegjëlit e pësojnë së pari.

Shitësi mbaroi punën me kartë dhe ia ktheu atë klientit.

-Për fat të mirë, unë arrita disi ta bind vëllain të ikim. Duke i premtuar diçka që ai e ëndërronte, një bicikletë BMX. Ish i fantaksur pas tyre.

E dija, mendoi shitësi. E dija që këtu kish një rrëfim.

-Kështu që unë i premtova tim vëllai se do t'i bleja një BMX. Po të arratises me mua, po të iknim në Perëndim. Do t'ia bleja një BMX.

Ja pra, tha me vete shitësi, u zbulua sekreti. Nuk shesim produkte këtu, shesim histori.

-Por unë s'arrita t'i blej atë BMX të nëmur tim vëllai, -tha klienti. Me sytë ngulitur larg, ai sikur po fliste me vete.

-Të ndërtohet jetë të re një një vend të dytë s'është lehtë. Aq më fort kur vjen si fëmijë i pashoqëruar. Zyra sociale të sorollasin nëpër strehimore, ente, familje kurative, ju e dini si funksionon. Ne na ndanë për ca vjet. Kur i mbusha 18 kërkova me avokat kujdesin ligjor për të, por ai kish ndryshuar. S'fliste shqip më. Nuk donte të fliste për mamanë.

Klienti u kthye dhe ia nguli sytë shitësit.

-Ai vdiq katër vjet më vonë, nga një mbidozë. Dhe ju ishit punëtori social që na ndatë, zotëri. Sa punonit në shërbimet sociale.

Shitësit iu tha pështyma në gojë.

-Mos keni frikë, - zotëri. Ju njoha në rrugë një ditë dhe ju ndoqa gjera këtu, por jo për sherr. Erdha për të blerë një bicikletë nga ju. Një bicikletë BMX.

-Më vjen keq, - tha shitësi, duke marrë frymë me vështirësi. -Puna sociale është e vështirë. Prandaj shes bicikleta sot.

-Kuptoj, - tha klienti. -Jeta vazhdon. Im vëlla la një djalë, që e rris unë. Ai mbush shtatë vjeç sot. Aq sa ishte im vëlla, kur i premtova një BMX. .

-Më vjen shumë keq, - tha shitësi.

-S'ka gjë, - tha klienti. -Për këtë erdha te ju. Që t'ju them se jua fal. Ju sigurisht as na mbani mend, mua e vëllain tim. Por për mua është me rëndësi që t'ju fal, zotëri. Që të ju them se jua fal.

Një punëtor u derdh gjithë rrëmujë nga punishtja me një pako të madhe, mbështjellë me fjongo shumëgjyreshe.

-Ja bicikleta juaj, e gëzofshit!

-Ju falem nderit, - tha klienti, duke marrë pakon e madhe. -Shumë bukur! Ju lumshin duart!

Punëtori pa klientin me krenari, pastaj shitësin, prapë klientin. Pastaj u kthye pa fjalë në punishten mbas banakut.

-Dëgjoni, - tha shitësi me një zë të mekur,- ju keni të drejtë. Mua s'më kujtoheni. Ato vite, ju e dini, erdhën mijëra si ju dhe vëllai juaj. Por më vjen keq për traumën tuaj. Kërkoj ndjesë.

Një moment i heshtjes ra në shitore të bicikletave.

-Ju qoftë falur zotëri, -tha klienti. -Juve ju bën nder që kërkonti ndjesë. Por fatkeqësia ime e tim vëllai nisi shumë para jush. Ata që e nisën enden sot lirshëm nëpër Serbi, s'janë kujtuar kurrë për ndjesë. Dhe njeriu s'bën të ngelë peng i historisë, apo jo?

Klienti u bë sikur po e maste me duar peshën e bicikletës. Fjongoja e kuqe në paketë dukej si njollë gjaku.

-Falja është punë e madhe, - zotëri. Më duhet më fort mua që fal, se tjetrit që ka bërë faj. Se tjetri e ka luksin të harrojë, nëse do. Por unë... unë do të fal, nëse dua të çlirohem. Nëse dua t'i prij mbarë djalit të vëllait tim.

Shitësi heshti. E çfarë mund të thotë njeriu në situata si këto?

Klienti hodhi sytë nga rruga përjashta. Jeta, e cila sikur kish ngrirë për ca kohë, po ulërinte prapë me të madhe atje jashtë. Thirrje. Bori. Gërvishje të frenave. Qyteti po luante dramën e vet të madhe, pa u lodhur për pështjellimet e milingonave të vocra.

-Tashti mund të bëjmë tutje edhe ne, - tha klienti.

-Ashtu uroj!

-Një fillim i ri, për mua dhe nipin tim. Kjo është ajo që na duhet. Një BMX fringo i ri.

Klienti uroi ditë të mbarë, e doli nga shitorja. Shitësi e ndoqi për ca kohë largimin e tij, teksa ky po ngarkonte pakon e madhe në një veturë përjashta. Pastaj vetura hyri në rrjedhën e trafikut, e u bë gradualisht një si pikë e vogël në largësi. Dikur u zhdruk krejt midis pikash tjera që gëlonin në pasditen me diell.

Shitësi hodhi sytë drejt vendit në mur ku dikur kish ndenjor varur bicikleta BMX. Ajo zbrastësirë aty sikur i përmendi diçka, diçka të skajuar por me rëndësi, por ai s'po arrinte dot të kujtohet se çka.

KADAREJA DHE DANTJA

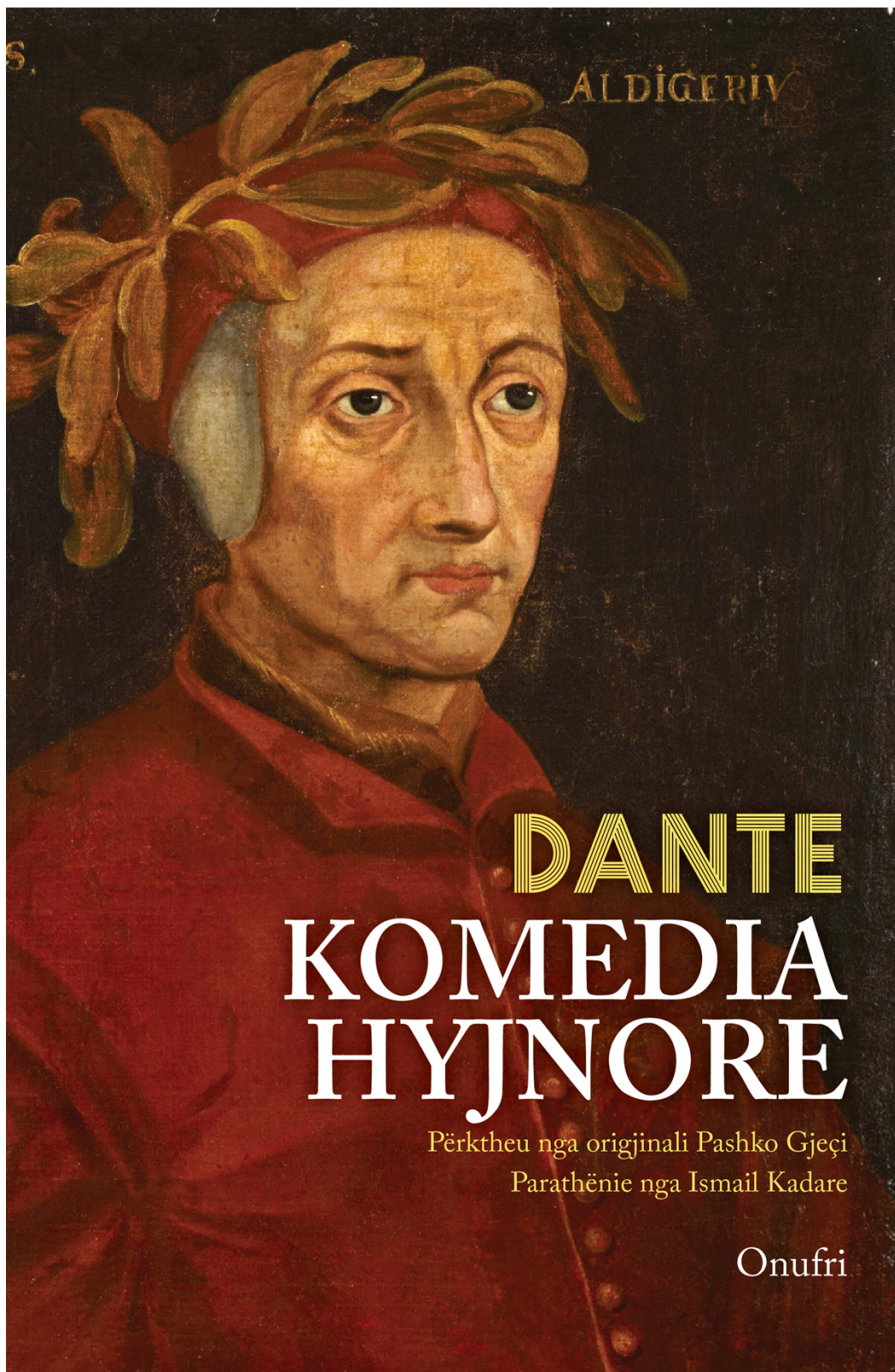
Nga Grégory Peroche

Edhe pse është, thuajse, e sigurt se çështja e ekzistencës konkrete të Ferrit do të vazhdojë të mbetet e hapur për shumë kohë, a do të thuhet vallë, më së fundi, disa dhjetëvjeçarë më pas, se njihen tri periudha madhore të sendërtimit letrar të tij: lashtësia me Homerin dhe Virgjilin, mesjeta me Danten; dhe, e fundit, koha jonë? Ka shumë të ngjarë të ndodhë kështu:

(...) shekulli i njëzetë krijoi mundësinë e përtëritjes së temës së ferrit në letërsi. Miti i tij ka qenë shumë i fuqishëm qysh në Greqinë e lashtë dhe u ripërtëri, më vonë, në mesjetë. Kurse Dantja, megjithëse poet gjenial, e skematizoi atë. Me kalimin e kohës, miti e humbi forcën e vet ngaqë, së bashku me krishterimin, u kodifikua sipas klisheve, sipas moralit të epokës, ndërsa te grekët përfytyrimi i ferrit ishte më i vetvetishëm, më i lirshëm. Pas Dantes, miti i ferrit u përtëri në shekullin e njëzetë, sepse në këtë shekull u krijuan metrotë, kalimet nëntokësore... dhe sidomos një burokraci e tmerrshme, kampe përqendrimi dhe diktatura. (Ismail Kadarë, *Entretiens avec Éric Faye*, 1991, f. 63-64).

Nga të gjithë shkrimtarët e mëdhenj të shekullit XX, Ismail Kadareja ngjan të ketë qenë ndër më të preokupuarit për këtë temë:

Kishte kohë që më joshte projektimi i një skëterre. E dija që ishte e vështirë, për të mos thënë e pamundur që pas arkitektëve të mëdhenj të gjertanishëm, anonimëve egjiptianë, Homerit, Shën Agustinit, Dantes, të krijoja një projekt origjinal. Ndaj kur nisa të shkruaj "Nëpunësi i Pallatit të Ëndrrave", ose më saktë, kur isha duke menduar kapitujt e mesit, me një harë e frikë njëkohësisht, pashë se pa dashur po realizoja ëndrrën e vjetër: në të gjithë strukturën e romanit tim, si një plan i dytë, spikaste skëterra. Sa më shumë e mendoja, aq më i qartë më bëhej: ishte njëllj mbretërie e vdekjes, ku në mos ne vetë, ishte gjumi dhe ëndrrat tona, pra, një pjesë jona, që gjendej ndërkaq matanë, në kohën që ne ndodheshim këtej. Të gjitha elementet e ferrit të grekëve të vjetër ishin aty: terri, squlllosja e trishtë e gjithçkaje, ngrirja e kohërave, ecja e tyre mbrapsht, mbetja në vend. Ishin aty

makthet, përpëlitjet e ndërgegjes, mungesa e shpresës. Por sidomos ishte njëllj shkallëzimi administrativ, sektorët nëpër të cilët kalonin, shoshiteshin e interpretoheshin ëndrrat, që e afronte edhe më shumë ngrehinën e Pallatit të Ëndrrave me strukturën e mëvonshme të ferrit dantesk. (Kadare, *Ftesë në studio*, f.175-176)

Na u duk me vend ta sjellim të plotë këtë citim të gjatë, me mendimin se edhe vetëm ai do të mjaftonte për shtrimin e problemit. Siç kemi treguar në një studim të mëparshëm (figurat e ëndrrës të Pallatit të Ëndrrave: *Eskili, Shekspiri dhe Kadareja, Revue de Littérature Générale et Comparée*, 1992/2, f. 16-26), Kadareja është një shkrimtar i ndërgegjesuar për mundësitë e veta, si dhe shumë i sigurt për mjetet që përdor. Nisur nga një burim i pakundërshtueshëm, ne e dimë, tanimë, se ai e ka pas lexuar *Komedia Hyjnore* dhe ka medituar gjatë rreth saj:

Dante Aligieri ishte aq gjenial saqë përfitimi disi skematik e moralizues i Evropës së krishterë për skëterrën i shkaktoi atij dëmtimin më të paktë të mundshëm. Në të vërtetë, përfytyrimi i grekëve të vjetër për mbretërinë e hijeve ka qenë i zhveshur nga çdo klishe, kurse më pas kultura e krishterë evropiane si edhe ajo islamike, duke e skematizuar, e kanë varfëruar këtë bodrum të njerëzimit. Kështu, ndoshta shpjegohet që pas Dantes rrallëherë shkrimtarët e mëdhenj iu kthyen asaj. (Kadare, *Ftesë në studio*, f.174-175).

Ç'lloj marrëdhënies imitimi apo krijimi letrar mund të vendosen midis një shkrimtari shqiptar të fundit të shekullit XX dhe një poeti florentin në kapërcyell të shekujve XIII dhe XIV? Sigurisht, këtu mund të vihen në dukje përkimet në rrafshin historik apo biografik: përvoja me pushtetin (e pavullnetshme në rastin e Kadaresë), teoria mbi forcën politike (Dantja ka shkruar një traktat me titull *Mbi monarkinë*) dhe, së fundi, përvoja e përbashkët e mërgimit (nga ku Dantja nuk u kthye kurrë). Por më bindëse janë ngjashmëritë në fushën e formës, të cilat përbëjnë njëherazi po aq tregues për një lexim të vëmendshëm. Kështu, p.sh., fraza:

Kur Mark-Alemi e mbylli dosjen e trashë, iu duk se porsa ishte shkëputur nga një arë e pafundme gjithë gjelbërim e vesë, midis së cilës kurrësi nuk të besohej se kishte qenë fshehur një nepërkë.

Kadare, *Pallati i Ëndrrave*, f. 207

I bën jehonë dy vargjeve të Dantes:

Ai që i mshehun rri si gjarpni n'bar

D. Aligieri, *Ferri*, VII, 84

Mbi lule dhe mbi bar i mbrapshti shkiste

D. Aligieri, *Purgatori*, VIII, 100

Po ashtu, strofa trivargëshe:

Isha si ai që mirë nuk ndihet

Nga harresa e vizionit dhe rreket

Më kot në kujtesën e vet ta rikthejë

D. Aligieri, *Parajsa*, XXIII, 49-51

shfaqet në këtë mënyrë në penën e Kadaresë:

Edhe ato që janë ruajtur, një pjesë janë gjysma-gjysma, ashtu siç mundën të shkruheshin shpejt e shpejt herët në mëngjes.

Pallati i Ëndrrave, f. 145

Veç kësaj, shkrimtari shqiptar ka përmendur në romanin e tij *Përbindëshi* Kalin e Trojës. Kjo dredhi lufte i ka dhënë mundësi Dantes për të shtjelluar një nga teoritë e tij për historinë:

M'u gjegj at'herë: "Po vuenë natë zjarr mizuer

Ulksi e Diomedi, puqas fare

shpagimi i lidh si inati i rrebtë dikur;

gjemojnë e fshajnë në flakën shkrepitmare

për shkak t'dredhisë së kalit, që u ba derë

nga duel fara e romakëve farë bujare.

D. Aligieri, *Ferri*, XXVI, f. 55-60

Gjithsesi, këto ngjasime të thjeshta vetëm sa dëshmojnë për një ndikim të pohuar haptazi gjetiu. Më së shumti, ato lejojnë të saktësojmë atë që, tanimë, ne e dimë. Veçse, kur ballafaqojmë mes tyre veprën e njerit me të tjetrit, vërejmë se ndërtohen marrëdhënie shumë më të thella.

* * *

Universi romanesk i Kadaresë përbëhet nga një numër i caktuar elementesh të lëvizshme, të kthyeshme, të ngritura në përbërës (invariante) letrarë që ruajnë kurdoherë të njëjtat veti (rapsodët, besa, hanet, ura...), të cilët i sigurojnë atij lidhjen e brendshme dhe njësinë (unitetin), çka janë shenja dalluese të një shkrimtari të madh:

*Përse më ka tërhequr aq shumë "Makbethi"? Në veprë bëhet fjalë për një krim shumë të veçantë: një njeri ka vrrarë të ftuarin në shtëpinë e tij. Kur isha fëmijë, kisha dëgjuar të flitej shumë për një zakon shqiptar, besën, sipas së cilës të vrasësh njeriun që është bujtësi yt është krimi më i tmerrshëm në botë. Dhe prej asaj kohe, unë bëja veti një lidhje mes çdo personi që vinte në shtëpinë tonë dhe historisë së Makbethit. (Ismail Kadarë, *Entretiens avec Éric Faye*, 1991, f. 14)*

Besa është pasqyrimi i një organizimi shoqëror, i cili, në kohë të ndryshme, shfaqet sa në Ballkan dhe në Skoci apo në Itali. Dantja i ka vendosur tradhtarët e fjalës së dhënë, si dhe vrasësit e bujtësve të tyre, në një nga rrathët e fundit të Ferrit, ku gjenden dhe kriminelët më të tmerrshëm.

(...) Siç pohon vetë Kadareja, shestim in e Ferrit, ai e ka sendërtuar te *Pallati i Ëndrrave* dhe, posaçërisht në kapitullin e pestë, i cili, megjithëse i vendosur në qendër (romani ka shtatë kapituj), përbën vatrën e vërtetë qendrore të veprës (ku paralelisht ndeshet ndikimi i Shekspirit). Edhe Arkivi përfaqëson një përbërës të përhershëm që ka të bëjë me burokracinë, qoftë ajo e kohës sonë apo e lashtësisë:

(...) më të mençurit, zbritën në dhomat ku ruheshin arkivat e vjetra, për të gjetur shkronjësin plak gjysmë të verbuar, Ipoourin. (*Piramida*, f. 10)

(...) Gropa e varrit mund të ishte e një thellësie të respektueshme, por kishte edhe më thellë: pusi ku zbulohet një kufomë, përçartja e një vjehrrë të çmendur apo dhe Arkivi i shtetit. (*Piramida*, f. 145, botimi francez)

Disa herë me radhë, Arkivi i Tabir Sarajt krahasohet me një ferr dhe me një pus:

*Si do të gdhijej ai midis këtyre mureve, sallave e bodrumeve të mbushura me ëndrra e delire të tmerrshme? (Kadare, *Pallati i Ëndrrave*, f.106)*

Deliret e mëdha, përsëriti me vete Mark-Alemi, pa i hequr sytë nga raftet. Gjer kur do të vërtitej në këtë ferr? (Po aty, f. 144)

Të dal sa më parë që këndeje, o perëndi, rënkonte me vete. Të ngjitem nga ky pus. (Po aty, f. 153)

Ka të ngjarë që krahasimi me pusin t'i ketë shpëtuar Kadarese. Në të vërtetë nuk thuhet gjëkund se shërbimi i Arkivit ndahet në disa kate. Në të kundërt, në këtë formë paraqitet ferri i Dantes. Arkivi i Pallatit të Ëndrrave nuk është gjë tjetër veçse ferri i *Komedisë Hyjnore* në rrafshin horizontal. Kadareja e zëvendëson përmasën vertikale të poetit florentin me horizontalitetin e kësaj administrate, duke ruajtur gjithaq strukturën rrethore fillestare:

Duke ecur ai zbuloi se galeria rrethore ndërpritej nga galeri të tjera, disa më të gjera, disa më të ngushta se ajo, por nuk guxoi të futej në asnjërën prej tyre për të mos u ngatërruar më keq. Po vij rrotull si kali në lëmë, tha me vete pas ndonjë gjysmë ore, kur iu duk se galeria rrethore e solli përsëri në pikën nga qe nisur. (Po aty, f.137)

Arkivi, duke formuar bazamentin e Tabir Sarajit, ka një topografi rrethore, që është ajo e tërë ngrehinës. Për këtë bëhet fjalë shumë herët, kohë më parë se Mark-Alemi të dërgohet atje:

Pas përpunimit në Sallën e Qiqrave, sasia e ëndrrave të pavlefshme, e paketuar në grumbuj të mëdhenj, i dorëzohej Arkivit, ndërsa sasia e vlefshme i nënshtrohej një përpunimi të ri qysh nga e para. (Po aty, f. 44-45)

Kush mund t'i dijë sot punët e vërteta të Orakullit të Delfit? Dosjet e tij kanë humbur, ose, që të jem më i saktë, janë zhdukur (Po aty, f. 61)

Tek-tuk ndonjëri linte tryezën e punës dhe me hapa të lehtë, duke u përpjekur të bënte sa më pak zhurmë, dilte nga dera. Me siguri zbrisnin poshtë në Arkiv, për t'u konsultuar me zbërthime ëndrrash të ngjashme, të bëra më parë, disa herë në kohë të vjetra, nga shkoqitës të shquar. (Po aty, f. 85)

Arkivi përmendet sërish aty nga fundi i romanit, kur Mark-Alemi është bërë zoti i Pallatit të Ëndrrave:

Një ditë, ashtu papritur, u ngrit nga tryeza e punës dhe me hapa të ngadaltë zbriti poshtë në Arkiv. (Po aty, f. 206)

Bëhet fjalë për Arkivin e mbarë njerëzimit, dhe jo vetëm të Perandorisë osmane (që gjithsesi numëronte disa milionë shpirtra ëndrraparës). Ndaj dhe është e udhës të shmangen përpjekjet ndonjëherë të ngutura për njëjësimit:

Diku në të majtë, larg nëpër mjegull, një orë, si ta bënte për vetveten, lëshoi tingujt e saj të bronzitë. Saktësia bie menjëherë në sy, është fjala për qytetin tuaj! (Éric Faye, *Entretiens*, f. 106)

Gjatë zhytjes nëpër dosje, Mark-Alemi zbret, në të vërtetë, në vendin ku janë grumbulluar ëndrrat e tërë botës njerëzore:

Në ato dosje ishte gjumi i botës, ai oqean llahitari, mbi humnerën e të cilit ata përpiqeshin të spikatnin ca shenjza të humbëta, ca sinjale. (Pallati i Ëndrrave, f. 85-86)

(...) kurse nga të dyja anët çoheshin muret e shurdhëta të galerive prapa të cilave në mijëra e mijëra dosje ishte gjumi i botës. (Po aty, f. 152)

Arkivi është vendi i vdekjes, i njëlloj gjumi "në katror":

Në qoftë se Tabir Saraji është si një gjumë në krahasim me jetën, Arkivi është një gjumë edhe më i rëndë brenda Tabirit. (Po aty, f. 140)

E ç'pret tjetër të vijë nga viset e gjumit? kishte vazhduar tjetri. Ato janë pothuajse njëlloj me viset e vdekjes. (Po aty, f. 92)

Ashtu si te Dantja, lipset një udhërrëfyes. Mark-Alemi, pa e kuptuar, e ka gjetur të vetin, të cilin Kadareja e përshkruan si më poshtë:

Ishte një fytyrë e gjatë, e kuqërremtë, me ca mollëza të mëdha prej njeriu të mirë. (Po aty, f. 29)

Ai shëmbëllen me një Virgjil tepër burlesk, babaxhan dhe pa kurrfarë madhështie. Kur Mark-Alemi e takon atë, ai përjeton të njëjtën tronditje, si dhe Dantja:

Njëfarë inati i brendshëm e bëri të ecte më shpejtë dhe në ecje e sipër, me lëvizje të vrullshme, pa trokitur fare, me një farë mllëfi, që s'dinte as vetë nga i vinte, u mëshonte dorezave të hekurta. Kishte një dëshirë të marrë që t'i godiste me shkelm ato dyer memece. Dhe, me siguri, kështu do të ndodhte, sikur, tamam atëherë kur s'e priste, njëra nga dyert të mos hapëj në mënyrë të beftë nën shtytjen e tij. (Po aty, f. 138)

*Ndërsa unë tatëpjetë isha tue shkitë
përpara sysh m'u cfaq një farë shajnije
zanin heshtja e gjatë ia kish venitë
Kur unë e pashë me sy natë log shkretie,
brita: "Mëshirë të kesh për mue, aman,
kushdo ti qofsh, njeri i gjallë o hije!"
E ai: "Nuk jam, por qeshë njeri tamam,
lombardas prindët pata porsifare
e si atdhe të dy qenë mantovan".*

D. Aligeri, *Ferri*, I, 61-69

Nuk është vetëm organizimi vertikal i Dantes që shndërrohet te Kadareja në një organizim horizontal, por dhe vetë Arkivi të kujton gjeografinë e Ferrit. Seksioni i caktuar për "popujt gjaurë" është, sipas këndvështrimit osman, barasvlerësi i pjesës së Ferrit, të rezervuar për myslimanët dhe për të papagëzuarit:

*Unë jam Virgjili; jo prej mbrapshtisë
qiellin kam humbë, por veç se s'kam besuem
Dante Aligeri, Purgatori, VII, 7-8*

*Këta s'mëkatuen, e gjithashtu s'mjafton
që kanë merita, mbasi s'u pagzuen;
pagzimi asht porta e fesë që ti beson.
D. Aligeri, Ferri, IV, 34-36*

Më pastaj, sipas renditjes nga më e hershmja te më e largëta në kohë, janë vendosur: *Krizat ekonomike, zhvlehtësimet e monedhës, renta e çifligjeve, bankat, falimentimet, të gjitha janë grumbulluar këtu.* (Po aty, f. 143)

si dhe përбетimet. Grushtet e shtetit, të shtypura që në vezë. Spicat kundër fesë. (Po aty, f. 143)

Gjithë kjo gjendet tashmë në veprën e Dantes.

D. Aligeri, *Ferri*, XXX, 58-75

Tradhtarët e vendit të tyre i gjejmë në këngët XXXII dhe XXXIII të *Ferrit*, kurse kënga V e *Ferrit* dhe ato XXVI-XXVII të *Purgatorit*, ku flitet për mëkatarët e epshit, përkojnë me seksionet e ëndrrave erotike.

E gjithë kjo kthinë dhe të tjera ngjitur me të janë të mbushura me to. (Po aty, f. 143)

Ndryshimi kryesor ka të bëjë me faktin se Kadareja nuk përshkruan ferrin e individëve apo të shpirtave, por të ëndrrave dhe të shteteve, që kanë zënë vendin e tyre; një ferr shtetesh të ndryshëm, të ndarë sipas madhësisë, të rigrupuar, në pritje për "të rilindur".

Pjesën tjetër të tekstit e zinte përshkrimi i ferrit, një ferr tjetërllloj, jo me njerëz, por me shtete të vdekura. Trupat e tyre shtriheshin të ngathët pranë njëri-tjetrit: perandorira, emirate, republika, mbretëri konstitucionale, konfederata. (Po aty, f. 101)

Tabir Saraji është një institucion i kushtuar tërësisht interpretimit të ëndrrave, çka nuk duhet ngatërruar me kuptimin e thjeshtëzuar të "çelësit të ëndrrave":

Interpretimi i Tabirit është më lart, shumë më lart se të gjitha këto. Në të vepron një tjetër logjikë dhe të tjera simbole dhe ndërlidhje simbolesh. (Po aty, f. 76)

Kjo të kujton kalimthi katër nivelet e hermeneutikës së përdorur nga Dantja te *Banketi*: fjalë për fjalë, alegorik, moral dhe anagogjik. Kështu, ëndrra e mëposhtme:

*një grue memece n'andërr un e sodita
me sy të vengërt, kambët të shtrembnueme,
me duert cung e faqet si t'përhitat.*

D. Aligeri, *Purgatori*, XIX, 7-9

Është dukshëm alegorike.

Puna e parë e përpunimit administrativ është të dallojë interesin që paraqet çdo ëndërr. Parapëlqehen më shumë ëndrrat e para kur zbardh dita:

Por n'qoftë se del çka në mëngjez andrrohet.

D. Aligeri, *Ferri*, XXVI, 7

Shërbimet e Tabir Sarajit, gjithsesi, nuk janë asnjëherë të sigurta, se në raportin e hartuar, zotërojnë përshkrimin e plotë të ëndrrave.

Vepra e Kadarese, si dhe ajo e Dantes, dallohet për një sens të thellë historik (madje me të drejtë është shkruar se mendimi filozofik i Virgjilit për historinë e tërhiqte së tepërmi Danten). Ndaj nuk është kurrsesi rastësi nëse, në qendër të Arkivit ndodhet ëndrra e betejës së Kosovës. Ne kemi treguar në një studim tjetër se përfytyrimi i princit Çelebi mbi kalin e çmendur vjen nga *Makbethi*. Madje ky vizion është i kthyeshëm. Zotërohen fare pak të dhëna për këtë betejë të humbur, zhvilluar në qershor të vitit 1389, e cila "ka lënë gjurmë të thella në imagjinatën sllave, duke i kushtuar asaj shumë epope të lavdishme"

Marrë nga libri *Histoire de la Croatie et des nations slaves du Sud*, 1992, f. 82

Përktheu ILIA LËNGU

PËR KË SHKRUAN SHKRIMTARI?

Nga Margaret Atwood

Për kë shkruan shkrimtari? Pyetja është më e thjeshtë në rastin e shkrimtarit të ditarit dhe shkruarit të shënimeve vetjake. Rrallë mund të kesh përgjigjen se nuk shkruhet për askënd, por kjo s'është e besueshme nëse shkrimtari e shkruan librin dhe pastaj e boton që ne ta lexojmë. Për shembull, kemi një shkrimtar të ditarit, Doktor Glas-in e romanit të mahnitshëm suedez të Hjalmar Soderberg-ut ku personazhi me emrin e autorit shkruan në ditar: "Tani ulem ndanë dritares së hapur, për të shkruar – po për kë? Jo për ndonjë mik apo të dashur. Madje rrallë edhe për veten. Nuk lexoj sot ato që kam shkruar dje, as nuk do ta lexoj këtë nesër. Shkruaj thjesht që dora ime të lëviz, mendimet të lëvizin vetë. Shkruaj për të vrarë kohën e një ore pa gjumë." Një histori e mundshme, po, është histori e mundshme- ne, lexuesit, e besojmë menjëherë. Por e vërteta, e vërteta e plotë, e vërteta pas iluzionit është se shkrimi nuk është i Doktor Glas-it, dhe nuk i drejtohet askujt. Ai shkruhet nga Hjalmar Soderberg-u, dhe na drejtohet ne.

Janë të panumërt ditarët dhe shënime, shumica të errët, disa të famshëm, ditarë të mbajtur me besnikëri përgjatë shekujve, të paktën gjatë shekujve kur përdorej letra dhe stilolapsi. Për kë shkruante Samuel Pepys? Po Saint-Simon? Po Ana Frank? Ka diçka magjike tek këto dokumente të jetës reale. Fakti që kanë mbijetuar, kanë rënë në duart tona, ngjan me dorëzimin e një thesari që nuk pritej, ose me një ringjallje.

Tani, arrij të mbaj një lloj ditar, më shumë se çdo gjë tjetër, si formë vetë-mbrojtjeje, sepse e di se kush do të jetë lexuesi, do të jemëpo unë, afërsisht brenda tre javëve, sepse përtej kësaj kohe nuk e kujtoj dot se çfarë kam qenë duke bërë në një kohë të caktuar. Sa më i moshuar bëhet njeriu, aq më e rëndësishme bëhet për të drama e Beketit "Shiriti i fundit". Në këtë dramë, Krapp mban një ditar të cilin e regjistron në një shirit kasete, vit pas viti. Lexuesi ose auditori i tij i vetëm është vetë ai, ndërsa kthen mbrapsht shiritat e kasetave ku ka regjistruar jetën e tij më të hershme. Me kalimin e kohës, e ka gjithnjë e më të vështirë të njëjtësor personin që është tani me atë që kishte qenë më parë. Ngjan si tek ajo shakaja e hidhur e atij që vuante nga sëmundja e Alzheimerit, vazhdonte të takonte të panjohur, por në rastin e Krapp-it, dhe gjithnjë e më shumë edhe në rastin tim, këta të panjohur janë vetja.

Ditari vetjak është më minimalist se kurrë në marrëdhënien shkrimtar-lexues, sepse shkrimtari dhe lexuesi mendohet se janë të njëjtë. Është gjithashtu shumë intim si formë shkrimi. Pas kësaj them se vjen letra personale: një shkrimtar, një lexues dhe intimiteti i përbashkët. "Kjo është letra ime drejtuar Botës/E cila nuk më shkruajti kurrë," thotë poezia e Emily Dickinson-it. Sigurisht ajo mund të kishte marrë më shumë përgjigje nëse do ta dërgonte me postë. Por synoi një lexues, ose më shumë se një, të paktën në të ardhmen: ajo i ruajti poezitë e saj me shumë kujdes, madje i qepi në broshura të vogla.

Shkrimtarët natyrisht e kanë përdorur shumë letrën si formë shkrimi letrar, duke futur letra në rrëfim dhe në disa raste duke krijuar romane të tëra prej tyre. Për lexuesin, shkëmbimi imagjinar i letrave midis disa individëve siguron kënaqësinë e agjentit sekret që përgjon të fshehtat e njerëzve: letrat kanë një menjëhershmeri që tensioni i kohës së shkruar nuk e siguron dot, ndërsa gënjeshtat dhe manipulimet e personazheve mund të kapen në flagrancë. Të paktën është ideja.

Por për çdo letër dhe libër, ekziston lexuesi i synuar, një lexues i vërtetë. Si ta dorëzojmë atëherë letrën ose librin në duart e duhura? Një variant i lexuesit demon është krijuar nga Stephen King, i cili ishte mjeshtrë i paranojës së skajshme dhe meqenëse ka një lloj tjetër paranoje për çdo shije, ai ka një paranojë të veçantë vetëm për shkrimtarët. Libri është "Mjerimi" (1987), dhe tek ky libër një shkrimtar i romancave të vuajtjes në rolin e një heroi fatkeq bie në duart e një infermiereje të çmendur, e cila shtiret si adhuruesja e saj më e madhe.

Veteranët e nënshkrimeve të librave do ta kuptonin aty për aty dhe do të rendnin drejt banjos për të shpëtuar nga dritarja, por heroi ynë s'mund ta bëjë, sepse ka mbetur invalid pas një aksidenti me makinë. "Adhuruesja e madhe" dëshiron ta detyrojë të shkruaj një libër për mjerimin. Pastaj ai e kupton se ajo ka bërë paktin që pas shkrimit ta përplas diku autorin në mënyrë që ky libër të ketë vetëm një lexues – atë. Është version i motivit të labirintit të sulltanit i përdorur ndër të tjera, tek "Fantazma e Operas" me autor Gaston Leroux-in, ku mbrojtësi i një veprë arti dëshiron të vrasë krijuesin e saj, në mënyrë që vetëm ai të zotërojë sekretet e tij. Heroi i romanit "Mjerimi" shpëton

pasi çmenduria që ai përjeton e detyron të bëjë copë e çikë orenditë duke na bërë të reflektojmë se marrëdhënia tek për tek shkrimtar-lexues i dashur mund të jetë aq e afërt sa të mos gjesh më qetësi.

Nuk mund të jetë e qetë kur është e afërt me tepri, kur lexuesi e ngatërron shkrimtarin me tekstin: një lexues i tillë dëshiron të shfuqizojë atë që i ndan ata, dhe ta zotëroj tekstin duke e zotëruar shkrimtarin fizikisht. Besojmë mendjelehtësisht se ekziston një tekst që vepron si komunikim midis shkrimtarit dhe lexuesit. Por a nuk vepron gjithashtu si maskim, madje edhe si mburojë, si mbrojtje? Drama "Cyrano de Bergerac (1897) e Edmond Rostand-it përshkruan një poet hundëmadh i cili dashurinë për heroinën e shpreh duke u shtirur si dikush tjetër por është ai që shkruan letrat mbresëlënëse që fitojnë zemrën e saj. Rrjedhimisht, libri si formë shpreh emocionet dhe mendimet e tij, ndërsa fsheh personin që i ka sajuar ato. Dallimi midis Cyrano-s dhe librit në përgjithësi është se Cyrano shfren emocionet, por mendimet dhe emocionet në një libër nuk janë domosdoshmërisht ato të autorit. Pavarësisht nga rreziqet që mund të paraqes një lexues, lexuesi duhet të merret si i mirëqenë nga shkrimtari, dhe gjithmonë kështu ndodh. Merret si i mirëqenë, por rrallë përfytyrohet si pamje në ndonjë formë të caktuar me përjashtim të atyre që janë lexuesit kryesor, të cilët mund të jenë ata që përmenden në faqen ku shkruhet dedikimi siç shkruhet në sonetet e Shekspir: "Zotit W. H.," apo "Bashkëshortes time" e kështu me radhë ose grupi i miqve dhe botuesit që falenderohen tek faqja e mirënjohjes. Por përtej kësaj, lexuesi është i panjohuri i madh. Ja ku kemi Emily Dickinson që shkruan: "Jam askushi! / Po ti kush je / A je edhe ti Askushi? / Atëherë jemi dy! / Mos tregoj! / se të reklamojnë / ta dish sa e tmerrshme të jesh Dikushi! / Sa publike / Si Bretkocë / T'i tregosh si quesh / Qershorit të përjetshëm / Një kënete të adhurueshme!

Askush nuk është shkrimtar, dhe lexuesi është gjithashtu Askushi. Në këtë kuptim, të gjitha librat janë anonim, dhe kështu janë të gjithë lexuesit. Leximi dhe shkrimi, ndryshe nga aktrimi dhe teatri janë dy aktivitete që nënkuptojnë deri diku një vetmi të pashmangshme, madje deri diku edhe fshehtësi. Them se Emily Dickinson e përdor "Askush" në të dyja kuptimet: në kuptimin e një personi të parëndësishëm,

një askush, por gjithashtu në kuptimin e shkrimtarit të padukshëm që kurrë nuk njihet, dhe i drejtohet lexuesit të padukshëm që po ashtu nuk njihet asnjëherë. Nëse shkrimtari është Askushi që i drejtohet lexuesit, i cili është një Askush tjetër, atij lexuesi hipokrit që është i ngjashmi dhe vëllai i tij, siç ka shpallur Baudelaire-i ku hyjnë në këtë mes Askushi i trishtë dhe kënetat e adhurueshme?

Botimi ndryshon gjithçka. "Do të reklamojnë" paralajmëron Emily Dickinson dhe kishte mëse të drejtë. Sapo katalogu të krijohet, lexuesi i hamendësuar nuk mund të jetë vetëm një person, një mik apo i dashur, dhe madje as dhe një Askush i vetëm i panjohur. Pas botimit, teksti shumëfishon vetveten dhe lexuesi nuk është më intim, dikush që e ke vetëm përballë. Përkundrazi, edhe lexuesi shumëfishohet sikur kopjet e librit, dhe të gjithë këta askushë i shtohen publikut të lexuesve. Nëse shkrimtari ka sukses, ai bëhet Dikush, dhe masa e lexuesve bëhet kënetat e tij adhuruese. Por kthimi nga Askush në Dikush nuk ndodh pa trauma. Shkrimtari-askush duhet ta flak mantelin e padukshmërisë dhe të vesh mantelin e dukshmërisë. Siç mendohet të ketë thënë Marilyn Monroe: "Nëse je askushi, nuk mund të jesh dikushi vetëm nëse do të jeni dikush tjetër". Dhe pastaj ia behin dyshimet. Shkrimtari ndërsa shkruan dhe lexuesi dashur i hamendësuar kanë një marrëdhënie që është krejt e ndryshme nga ajo mes botimit të shtypur në qindra kopje dhe publikut lexues. Lexuesi i dashur është në numrin njëjës, veta e dytë njëjës. Lexuesi i dashur është një Ti. Por sapo edhe libri edhe lexuesi shumëfishohen në mijëra, libri kthehet në një statistikë botimi, dhe Askushi mund të përcaktohet në aspektin sasior, duke u kthyer në treg, duke u shndërruar në vetën e madhe të tretë të shumës, në Ata, dhe Ata është tashmë diçka krejt tjetër.

Të kthyerit në Ata nënkupton atë që quhet Famë, dhe qëndrimet ndaj famës dhe të qenit i famshëm ndryshoi rrënjësisht që nga fundi i shekullit të tetëmbëdhjetë deri në fund të shekullit të nëntëmbëdhjetë. Në shekullin e tetëmbëdhjetë, lexuesit mendoheshin se ishin të arsimuar, kishin shije. Për shembull, Volteri e shihte famën si nderim për talentin e tij, jo si faktor negativ. Edhe romantikët e hershëm nuk kishin asgjë kundër famës, madje e dëshironin kaq shumë. "Trumpeta e Famës është si kullë e Fuqisë, erë e ambicies fryn dhe është e sigurt," shkruante John Keats në një letër. Por aty nga fundi i shekullit, pjesa më e madhe e publikut ishte e arsimuar, borgjezia e tmerrshme, për të mos përmendur masa edhe më shumë të lexuara ishin ato që përcaktonin se sa kopje do të shiteshin. Botimi ishte bërë biznes, "fama" dhe "popullariteti" ishin e njëjta gjë, dhe pasja e një publiku të vogël lexuesish por të dallueshëm ishte përkohësisht joshëse.

Ky qëndrim mbizotëroi në shekullin e XX. Ja ku kemi personazhin e Graham Green-it në romanin "Fundit i marrëdhënies" ku një romancier i zymtë i quajtur Maurice Bendrix, i cili është gati të kryejë gabimin e ndikimit nga arti për art vetëm që të arrij një sukses të rëndomtë. Kjo është ajo që ai mendon ndërsa përgatitet të intervistohet nga një kritik i cili dëshiron të shkruaj për të në një gazetë letrare: "E dija shumë mirë... domethënien e varrosur që ai do të zbulonte për të cilën nuk isha i vetëdijshëm dhe gabimet me të cilat isha lodhur duke u përballur. Në mënyrë krejt arrogante ai do të më rendiste me siguri pak më lart se Maugham-i sepse ai është popullor dhe unë akoma nuk e kam kryer atë krim – jo akoma, por megjithëse unë mbaj përgjegjësinë e plotë të dështimit, recensat e vogla, si detektivë të mençur, mund ta aromatisin rrugën e saj".

Ndonjëherë libri lejohet të flasë në emër të vet, pa ndërhyrjen e shkrimtarit. Si tek një poezi e Jay Macpherson-it, të titulluar thjesht "Libër". Jo vetëm që ky është libër që flet, por është edhe enigmë përgjigjja e së cilës përmbahet në rrjedhën e saj: "I dashur lexues, se kam mishin dhe gjakun tënd/S'dua dot si ti, as ti s'do dot si unë/Por sikur ti i flakur në detin dallgëlart/Jam varka që duron e çan detin me furtunë". Ashtu siç është një varkë, balenë, dhe engjëlli që luftoi me Jakobin dhe e bekoi, libri është objekt konsumi në një vakt familjar – ushqimi që mund të hahet, por nuk mund të hidhet, festa që ripërtërin veten ashtu sikurse lidhja e të ftuarve të festës me shpirtëroren. Me engjëllin nuk duhet të luftohet, ai duhet të përvesohet nga lexuesi, në mënyrë që të bëhet pjesë e tij.

Ky më çon tek pyetja: ku është shkrimtari ndërsa lexuesi po lexon? Ka dy përgjigje për këtë. Së pari, shkrimtari nuk është askund. Në tregimin e shkurtër "Borgesi dhe unë", Jorge Luis Borges përfshin një shënim në kllapa (nëse jam dikushi). Atëherë, kur ne, lexuesit, i lexojmë këto rreshta, kjo "nëse" është shumë më e madhe sepse kur lexuesi po lexon, shkrimtari mund të mos ekzistoj më. Shkrimtari është kështu njeriu origjinal i padukshëm: s'është fare aty, por ndërkohë është aty më shumë se kurrë, në të njëjtën kohë, sepse përgjigja për pyetjen e dytë: "Ku është shkrimtari kur

lexuesi lexon?" përgjigja është: "Ja, këtu". Të paktën kemi përshtypjen se ai ose ajo është këtu, në të njëjtën dhomë me ne, mund t'ia dëgjojmë zërin. Ose gati ia dëgjojmë zërin. Ose thjesht dëgjojmë një zë. Ose kështu na duket. Ashtu siç thotë shkrimtari rus Abram Tertz në tregimin "Helli i akullit", "Ja, po të buzëqesh, buzëqeshja ime kalon përmes teje, po buzëqesh nëpërmjet teje. Si mund të jem i vdekur kur marr frymë nëpërmjet çdo dridhje të dorës tënde?"

Ndoshta ju kujtohet fundi i makthit futuristik të Ray Bradbury-it tek "Fahrenheit 45A". Të gjitha librat po digjen, për t'ia lënë vendin ekraneve televizive që mundësojnë më shumë kontroll shoqëror. Heroi ynë, i cili në fillim është zjarrfikës që ndihmon për të shkatërruar librat, bëhet mbështetës i lëvizjes së fshehtë të qëndresës për ruajtjen e librave dhe, bashk me ta, historinë dhe mendimin njerëzor. Ai e gjen veten në pyllin ku po fshihen kryengritësit. Secili është kthyer në librin që ka mësuar përmendësh. Zjarrfikësi njihet me Sokratin, Xhejn Ostenin, Çarls Dikensin, dhe shumë të tjerë. Të gjithë recitojnë librat që kanë përvesuar, apo "gllabëruar". Lexuesi ka eliminuar kështu këndin e mesit të trekëndëshit – tekstin e shkruar në letër i cili është bërë libër ose anasjelltas.

Me plotësimin e këtij qarku, do t'i kthehem pyetjes se për kë shkruan shkrimtari, dhe do të jap dy përgjigje. E para ka të bëjë me një histori për lexuesin tim të parë të vërtetë. Kur isha nëntë vjeç, u regjistrova në një shoqëri të fshehtë, e cila kishte rregulla të paracaktuara për çdo gjë, për shtrëngimin e duarve, parullat, rritat dhe moton. Emri i kësaj shoqërie ishte "Ngjyrëkafët" dhe ishte sekt i çuditshëm. Vajzat e vogla aty shtireshin sikur ishin zana, xhuxhe dhe kukudhë, kurse vajzat e rritura thirreshin "Qyqet e kafta". Për fat të keq ato nuk vishin kostum qyqeje, dhe as vajzat e vogla nuk vishnin rroba zanash. Kjo ishte zhgënjyese për mua por jo fatale.

Nuk e dija emrin e vërtetë të "Qyqes së kaftë", por mendoja se ishte e mençur dhe e drejtë, dhe meqë kisha nevojë për dikë të tillë në jetën time në atë kohë, e adhuroja. Programi përfshinte përmbushjen e detyrave të ndryshme. Mund të mblidhje etiketa për t'i qepur në uniformën tënde, dhe për projekte të ndryshme me zbulime të qepura me dorë etj. Sajova disa libërtha pa ndonjë marifet të madh: I palosa faqet, dhe i qepa së bashku me fije të nxjerra nga çorapet leshi. Pastaj futa në to tekste dhe ilustrime. Ia dhashë këto libra "Qyqes së kaftë", dhe fakti që i pëlqenin ishte më e rëndësishme për mua sesa etiketat. Kjo ishte marrëdhënia ime e parë e vërtetë shkrimtare-lexuese. Shkrimtarja, unë; ndërmjetësit-librat, marrës "Qyqja e kaftë", rezultati, kënaqësi për të dhe përmbushje e kënaqësisë për mua. Shumë vite më vonë, e futa "Qyqen e kaftë" në një libër. Është ende aty, duke i rënë bilbililit dhe duke mbikëqyruar si janë lidhur nyjet, në romanin tim "Syri i maces" për të njëjtën arsye pse shumë gjëra dhe njerëz bëhen pjesë e librave. Kjo ndodhi në vitin 1980, dhe isha i sigurt se "Qyqja e kaftë" origjinale duhej të kishte vdekur.

Disa vjet më vonë një mik më tha: – "Qyqja e kaftë" është teza ime". "Vërtet?" - e pyeta. "S'ka mundësi të jetë gjallë!" Por ishte, ndaj shkruam t'i bëjmë një vizitë. Ajo ishte mirë, mbi nëntëdhjetë vjeç, dhe të dyja ishin shumë të kënaqura që u takuam sërish me njëra-tjetrën. Pasi pimë çaj, ajo tha, "Mendoj se këto duhet t'i mbash ti," dhe nxori librat e vegjël që kisha sajuar dhe ia kisha dhënë pesëdhjetë vjet më parë, të cilat ajo i kishte ruajtur për ndonjë arsye dhe m'i ktheu sërish mua. Vdiq tre ditë më pas. Kjo është përgjigjja ime e parë: shkrimtari shkruan për "Qyqen e kaftë", ose për këdo barasvlerëse me të që mund të jetë në jetën e tij/saj në atë kohë. Shkruan për një person të vërtetë, të identifikueshëm, të veçantë. Kjo është përgjigjja ime e dytë. Në fund të "Djaloshi me karafil" të Isak Dinesens, zëri i Zotit bëhet i dëgjueshëm për shkrimtarin e ri Çarl, i cili ka qenë shumë i dëshpëruar për veprën e tij. "Eja", tha Zoti. "Do të bëj një besëlidhje midis meje dhe teje. Unë, nuk do të shqetësoj vetëm atë që është e nevojshme që të shkruash librat e tu.. Por duhet t'i shkruash librat. Sepse unë jam Ai që dua të shkruhen. Jo publiku, në asnjë mënyrë kritikët, por Unë, Unë!" "A mund të jem i sigurt për këtë?" - pyeti Çarl. "Jo gjithmonë," - tha Zoti.

Kështu, prandaj shkruan shkrimtari: për lexuesin. Për lexuesin që nuk është Ata, por Ti. Për lexuesin e dashur. Për lexuesin ideal, i cili ekziston në një vazhdimësi, diku midis "Qyqes së kaftë" dhe Zotit. Dhe ky lexues ideal mund të jetë gjithkush dhe askush sepse akti i të lexuarit është gjithmonë po aq njëjës sa si akti i të shkruarit.

Shkëputur nga:
"Duke negociuar me të vdekurit:
një shkrimtare për të shkruarit",
Cambridge University Press, 2002.

Përktheu: GRANIT ZELA

Nga Botimet "NAIMI"
në librari monografia e
DR.SKËNDER KARRIQI

PROMETEIKJA NË LETËRSINË SHQIPE: RASTI I POETIKËS SË DE RADËS

Për herë të parë poetika e autorit më të rëndësishëm arbëresh, Jeronim de Rada, shikohet si një vepër ndërtuese e llojit prometeik ku, siç shprehet autori, imazhit të Kohës dhe Hapësirës i jep kuptim Drita, si një ndjesi individuale e personalitetit artistik të De Radës.

Brenda kësaj monografie trajtohet ideja se prometeikja në poetikën e De Radës qëndron edhe si një zanafillë stilistike, ku, siç shprehet me të drejtë studiuesi, përveçse në imazhin e malit-shkëmb të Kaukazit (në variantin e kodrës, bregut, çukës, timbës etj), sendërtohet gramatikisht, përmes vetës prometeike, edhe si raport i poetit me lexuesin.

Kërkimet e dr. Skënder Karriqi kanë ardhur përmes metodës biografike të gërshetuar, sipas rastit, me metodën analitike dhe krahasimtare. Kështu përmes këtyre metodave argumentohen komponentët biografikë në këtë poetikë, e cila vjen si transfigurim i përvojave jetësore dhe kulturore të De Radës. Ndërsa me anë të metodës analitike dhe krahasimtare argumentohet imazhimi poetik i linjës prometeike dhe krahasimi i kësaj poetike me letërsitë europiane si motra.

Kjo monografi, që merret me studimin e një poetike themelore, si ajo e De Radës, hap një perspektivë të re për të studiuar poetikat pasardhëse të poetëve të tjerë kombëtarë.

Danilo Kish

ENCIKLOPEDIA E TË VDEKURVE

(NJË JETË E TËRË)

E përktheu Feride Pappleka

Vitin e kaluar, siç e dini, unë shkova në Suedi me ftesë të Institutit të Kërkimeve Teatrorë. Udhërrëfyesja ime ishte njëfarë Zonje Johansson, Kristina Johansson. Pashë atje pesë a gjashtë shfaqje, mes të cilave duhet të përmend suksesin e pjesës *Në pritje të Godosë*, e cila u luajt para një publiku që përbëhej nga të burgosur. Dhjetë ditë pas kthimit, unë ende jetoja mes asaj bote të largët si në një ëndërr.

Zonja Johansson ishte një njeri tepër i zellshëm dhe dëshironte të më tregonte në dhjetë ditë gjithçka që ishte e mundur të shihej në Suedi e gjithçka që mund të më interesonte. Kështu ndodhi që unë pashë madje Vasan e moçme, anijen me vela të nxjerrë nga llumi ku ishte prehur që prej shumë shekujsh, e ruajtur përsosurisht si një mumie egjiptiane. Një mbrëmje, pas shfaqjes *Sonata e hijeve*, në Teatrin Dramatik, ciceronia ime më shpuri në Bibliotekën mbretërore. Aty mezi gjeta kohë të haja një sanduic në një banak, në këmbë.

Ora ishte gati njëmbëdhjetë dhe biblioteka ishte mbyllur. Por Zonja Johansson i tregoi portierit një lejekalimi dhe ai duke sharë e mallkuar, na lejoi të hynim. Në dorë mbante një tufë të madhe çelësash si roja që një natë më parë na kishte futur në burgun qendror për të parë *Godonë*. Zonja Johansson më la në mëshirë të atij Cerberi¹ e më caktoi takim të nesërmen në mëngjes te hoteli im, duke shtuar se mund ta vizitoja Bibliotekën në qetësi të plotë, se Zotëria do të thërriste një taksit dhe se ishte në dispozicionin tim ... Çfarë mund të bëja tjetër unë, veçse të pranoja atë ftesë të këndshme. Rrojtari më shoqëroi te një portë e madhe, të cilës ia hoqi llozin, pastaj ndezi një dritë të dobët dhe u largua. Unë ngela fillikat. Dëgjova pas meje çelësin që u rrotullua në bravë; pra e pashë veten të mbyllur në bibliotekë si në një bunker. Një rrymë ajri frynte diku, duke lëkundur shtratin e merimangës që si një copë garze e pistë varej në etazherët e librave, si në shishet e verës së vjetër nëpër bodrume. Të gjitha sallat ishin njësoj, të lidhura mes tyre nga kalim i ngushtë dhe kudo ndihej ajo rrymë ere që nuk arrita ta gjeja se nga vinte. Pastaj, para se të kisha shqyrtuar nga afër librat (ose ndoshta këtë zbulim e bëra duke parë shkronjën "C" mbi njërin prej vëllimeve të ndarjes së tretë), vura re se çdo sallë emërtohej sipas një shkronje të alfabetit. Kjo ishte e treta. Dhe, në sallën e katërt, në të vërtetë, gjithë librat mbanin shkronjën "D". Papritmas, i shtyrë nga një parandjenjë e turbullt, unë nisa të vrapoja. Dëgjoja hapat e mi si ushtonin me një jehonë të shumëfishtë, që davaritej tutje në errësirë. I rrëmbyer dhe duke m'u marrë fryma, arrita te shkronja "M" dhe me qëllim hapa njërin prej vëllimeve. Sigurisht, duke sjellë në mend se diçka kisha lexuar për këtë subjekt, e kuptova që ishte fjala për të famshmen *Enciklopedia e të vdekurve*. Pra, vetëtimthi, para se të hapja vëllimin e rëndë, isha kthjelluar.

Gjëja e parë që pashë, ishte fotografia e tij, ilustrimi i vetëm, që s'i gjendet shoku, futur midis dy kolonave me tekst, pothuajse në mes të faqes. Është ajo që keni parë mbi tryezën time. Është bërë më 1936, më 12 nëntor, në Maribor, kur është liruar nga ushtria. Poshtë fotos emri i tij dhe në kllapa, dy data: 1910-1979.

Ju e dini se im atë s'ka shumë që ka vdekur dhe se unë isha tepër i lidhur me të qysh nga fëmijëria e hershme. Por ta lëmë këtë. Më e rëndësishme këtu, është fakti që ai ka vdekur, së paku dy muaj para se të shkoja në Suedi. Vendosa, pra, ta bëja atë udhëtim më tepër për të harruar fatkeqësinë që më kishte goditur. Si të gjithë njerëzit e mbushur me dhimbje, unë mendoja se një ndryshim mjedisi, do të më ndihnte të largoja hidhërimin, por fatkeqësinë në e bartim kudo brenda vetes.

I mbështetur në raftet e drunjtë që lëkundeshin, unë

lexova biografinë e tij duke humbur nocionin e kohës. Si në bibliotekat mesjetare, librat ishin lidhur me një zinxhir të trashë me unaza metalike që mbërtheheshin në raft. Këtë gjë e pikasa, kur po rreksha ta merrja vëllimin e rëndë për t'u afruar te drita.

Befas më pushtoi ideja se isha vonuar shumë e që Zoti Cerber (kështu e kisha pagëzuar) mund të vinte në çdo çast e të më lajmëronte për t'i dhënë fund leximit. Prandaj zura t'i kapërceja paragrafët, duke shkuar me libër të hapur, aq sa më lejonte zinxhiri, te drita e zbehtë e llambës. Shtresa e pluhurit, e grumbulluar në anët e librit dhe copërat e rrjetave të merimangës që vareshin, dëshmonin se askush nuk i kishte lëvizur ata prej kohësh. Vëllimet ishin lidhur njëri pas tjetrit si të dënuar.

Ja, pra, mendova, e mirënjohura *Enciklopedia e të vdekurve*. E kisha përfytyruar si libër të lashtë, "një libër të nderuar", paksa si *Libri i të vdekurve tibetanë* ose *Kabala ose Jetë shenjtorësh*, qoftë edhe një nga ato krijimet ezoterike të shpirtit njerëzor, prej të cilëve ndiejnë kënaqësi vetëm oshënarët, rabinët ose murgjit. Përpara faktit që leximi do të zgjaste deri në mëngjes dhe se nga gjithë kjo nuk do të mbetej asnjë provë e dukshme, as për mua, as për mëmën time, vendosa të rikopjoj pasazhet kryesore, të mbaja shënim një shkurtës të biografisë së tim eti.

Këto që janë shkruar këtu në bllokun tim, janë të dhëna enciklopedike të zakonshme, pa as më të voglin interes për njeri tjetër, veç mëmës dhe meje; emra, vende, data. Gjithçka që munda të rikopjoja me nxitim gjer në të gdhirë. Por ajo që e bën atë enciklopedi të veçantë në llojin e vet - përveç faktit që është fjala për ekzemplarin e vetëm që ekziston, - është mënyra sesi janë përshkruar marrëdhëniet njerëzore, takimet, visoret; ajo shumësi të dhënash që përbën një jetë njeriu. Përmendja (po sjell vetëm një shembull) e vendlindjes, saktësisht dhe ashtu si duhet ("Kraljevcani, komuna e Glinës, kantoni i Sisakut, distrikti i Banijes"), shoqërohet me të dhëna gjeografike dhe historike, sepse *atje* gjithçka shënohet. Absolutisht gjithçka. Visoret e krahinës ku ka lindur janë sjellë në mënyrë aq të gjallë, sa duke lexuar ose më mirë duke u hedhur një sy rreshtave dhe paragrafëve,

kisha përshtypjen se isha atje, në zemër të krahinës: bora në majat e larta, pemët e zhveshura, lumi i ngrirë mbi të cilin si në një tablo të Bruegel-it, bëjnë patinazh fëmijët, e midis të cilëve unë shoh atë, tim atë, edhe pse ai nuk është ende im atë, por shoh atë që do të jetë im atë, ai që *ishte* im atë. Pastaj dekori vishet papritmas me blerim, me lule të trëndafilta e të bardha, çelin degët, para syve të mi lulëzojnë murrizat, dielli kalon sipër fshatit të Kraljevcanit, në kishën e vogël bien kambanat, lopët pëllasin në stalla dhe dritaret e shtëpive shkëlqejnë nën rrezet e purpurta të diellit mëngjesor, i cili bën të shkrihen hejet e akullit në pikëza uji.

Pastaj, pashë sikur kjo të ndodhte vërtet, një vargan të përmortshëm që shkante te varrezat e fshatit. Katër burra pa kapele mbajnë qivurin prej ahu në supet e tyre dhe në krye të varganit, me kapele në dorë, ecën një burrë, për të cilin e di se është gjyshi Marko nga babai - kështu është shkruar në libër - burri i të ndjerës që e shoqëron për në banesën e fundit. Asgjë nuk mungon lidhur me meitin, as shkaku i sëmundjes e i vdekjes, as viti i lindjes, as zhvillimi i sëmundjes. Mund të lexohet gjithashtu se me çfarë rrobash është varrosur, kush e ka bërë gati, kush ia vendosi monedhat te sytë, kush ia lidhi gojën, kush ia ka gdhendur qivurin, ku ndodhej pema që u përdor për të. Mendoj se kjo ju jep një ide të përafërt për sasinë e informacionit që përmban *Enciklopedia e të vdekurve*, për ata që i janë përveshur detyrës së rëndë, e që meriton lëvdata, të shënojnë - sigurisht, me objektivitet të plotë dhe pa njëanshmëri - gjithçka që është e mundur të shënohet për ata, të cilët e kanë përmbushur kohën e qëndrimit në tokë dhe kanë marrë rrugën e përjetësisë. (Në fakt ata besojnë të mrekullia e ringjalljes biblike dhe në këtë skedar të stërmadh, vetëm është përgatitur ardhja e saj. Kështu secili mund të gjejë jo vetëm të afërmit e vet, por gjithashtu, e mbi të gjitha të kaluarën e vet të harruar. Ky regjistër do të jetë atëherë thesar i çmuar i kujtimit dhe prova e vetme në llojin e vet për ringjalljen). Mesa duket për ata nuk ka asnjë dallim, kur është fjala për një jetë njerëzore, mes një tregtari të provincës dhe gruas së tij, mes priftit të fshatit (dhe ky ishte stërgjyshi im) dhe gurgdhendësit të po atij fshati, një farë Cuku, emri i të cilit përmendet te libri në fjalë. I vetmi kusht për të hyrë te *Enciklopedia e të vdekurve* - unë e kuptova shpejt, sepse kjo ide më kishte bërë përshtypje para se ta vërtetoja me saktësi - është se personi për të cilin flitet, nuk duhet të figurojë në asnjë enciklopedi tjetër. Ajo që më shpëtoi nga sytë duke shfletuar vëllimin "M", - njëri prej mijëra vëllimeve kushtuar kësaj shkronje - është mungesa e njerëzve të shquar. Kjo që vërtetuar menjëherë, kur me gishtat e mpirë ktheja faqet, duke kërkuar emrin e tim eti. Në *Enciklopedi* nuk gjendeshin as emrat e Mazuraniçit, as Meyerholdit, as Malmbergu dhe as Maretiçi, me gramatikën e të cilit im atë kishte mësuar të shkruante, as Mestroviçi që e kishte hasur një herë në rrugë, as Maksimoviç Dragosllavi, një tornitor, deputet socialist që gjyshi e kishte njohur, as Milojeviç Tasa, përkthyes i Kautskit, me të cilin im atë kishte diskutuar një ditë në një tryezë të lokalit "Cari rus". *Enciklopedia e të vdekurve* është vepër e një sektit apo organizmi rrëfyestar, programi demokratik i të cilit i përgjigjet një vizioni barazimtarie të botës së të vdekurve - i frymëzuar doemos nga njëri prej parimeve biblike - duke pasur si qëllim të korrigjojë padrejtësinë njerëzore e t'u japë gjithë krijesave hyjnore të njëjtin vend në përjetësi. Unë e kuptova shumë shpejt, gjithashtu, se ajo nuk shkante larg në errësirën historike të kohëve, e se fillimet e saj datonin pak pas vitit 1789. Ky rast i çuditshëm eruditësh ndodh kudo në botën e ithtarëve që gërmojnë e qëmtojnë nekrologji e biografi, pa u lodhur, por me maturi pastaj i trajtojnë tërë këto të dhëna e i dërgojnë në Institucionin nënë, këtu në Stokholm. (A mos është Zonja Johansson njëra nga ato, pyeta veten një çast? Dhe a nuk më pati sjellë ajo në këtë bibliotekë, pasi i besova hidhërimin tim - që të zbuloj këtu librin *Enciklopedia e të vdekurve* e të gjej aty njëfarë ngushëllimi?). Kjo është tërë ajo që di, gjithçka që dyshoj për punën e tyre. Mendoj, se karakteri i fshehtë i vepërimit, mund të shpjegohet me traditën e gjatë të përndjekjeve fetare, por edhe me faktin që pjesëmarrja në një ndërmarrje të tillë kërkon një përkore të vetëkuptueshme, me qëllim që t'u shpëtohet trysnive të sedrës njerëzore dhe ngasjeve për korrupsion. Por ajo çka është më e çuditshme sesa vepërimitaria e tyre e fshehtë, është stili i tyre, ky bashkim i pabesueshëm i shkurtësisë enciklopedike dhe i gojëtarisë biblike. Merni si shembull këtë tregues lakonik, ashtu si është regjistruar në fletoren time: ai gjendet *atje* në disa paragrafë aq të ngjeshur, sa në mendjen e lexuesit shfaqet menjëherë si me magji, visorja e larë me diell që shërben si plan i dytë gjatë parakalimit të imazheve: një fëmijë tre vjeç e bartin në vapën e një dite përvëluese përgjatë shtigjeve malore, e çojnë te gjyshi nga mëma, ndërkohë që në sfond, në plan të dytë ose të tretë - nuk di si ta them - duken regjimente ushtarësh, roja të fshatit, xhandarë, dëgjojen gjëmimet e largëta të topave dhe lehjet e mbytura të qenve. Një përmbledhje e shkurtuar, të thuash, e tërë kronologjisë

¹ Cerberë (në greqishten e vjetër *Kerberos*): në mitologjinë greke qen me tri koka që ruan hyrjen e Ferrit.

së Luftës së Parë botërore, zhurma e trenave me ushtarë të rinj gati për nisje në dalje të një qyteze, fanfara, gurgullima e ujit në grykat e pagurëve, shishe që shpërthejnë duke u thyer, shami që tunden ... Paragraf pas paragrafi, çdo episod është përshkruar me një lloj brendësie dhe metafore lirike, jo përherë sipas kronologjisë, por në një simbiozë të çuditshme të kohëve: e kaluar, e tashme, e ardhme. Si ta shpjegosh ndryshe në këtë tekst, në këtë "libër imazhesh", që për pesë vjetët e para të fëmijës te gjyshi në Komogovina, komentuesi thotë plot nostalgji, nëse e kam marrë shënim mirë: "Këto do të jenë vitet më të bukura të jetës së tij." Vijnë pastaj imazhet e ngjeshura të fëmijërisë, të thjeshtuara në një ideogramë: "vitet më të bukura" të djalit nëpër stinët që këmbehen: një fytyrë rrezatuese që i pëlqen shiu, larjet e tij në lumë, rrëshqitjet me lug në kodrinën me borë, peshkimi i troftës dhe menjëherë më pas - ose në të njëjtën kohë nëse kjo është e mundur - kthimi i ushtarëve nga fronti evropian, paguri në duart e fëmijës, maska e gazit me xham të thyer, hedhur pranë sfracit. Dhe emra, jetëshkrime. Takimi i vejanit Marko me gruan e tij të ardhshme Sofia Rebraka, me origjinë nga Komogovina, dasma, thirrja urra e të ftuarve, vrapimi i kuajve për gara dhe vrundullimi i flamurëve e i fjongove, ceremonia e ndërrimit të unazave, vallëzimi dhe këngët para hajazit të kishës, kalamani me kostumin e ditëve të shënuara, këmisha e pastër, një degëz rozmarine në astarin e xhakëtës.

Këtu, në bllokun tim, unë kam shënuar vetëm një fjalë, "Kraljevcan", por në *Enciklopedi*, kjo periudhë e jetës së tij është përshkruar në shumë paragrafë të dendur, me emra dhe data. Aty është përshkruar lindja e diellit ditën e dasmës, kur qyqja e lavjerrësit bën ku-ku për t'u zgjuar dhe e shkëput fëmijën nga një gjumë i trazuar. Aty gjen edhe emrin e karrocierit, emrat e fqinjëve që e përcjellin, portreti i Zotni mësuesit dhe fjalët që i drejton ai mëmës së re të fëmijës; këshillat e priftit, fjalët e atyre që në dalje të fshatit u bëjnë shenjë lamtumire për të fundit herë.

Këtu, thosha, nuk mungon asgjë, asgjë nuk është lënë mënjanë, as gjendja e rrugës, as ngjyra e qiellit, dhe inventari i të ardhurave të gjyshit Marko është dhënë me hollësi më të vogla. Asgjë nuk është harruar, as emri i autorëve të doracakëve të moçëm të krestomacisë plot këshilla të përgjithshme, tregime moralizuese dhe parabola biblike. Çdo periudhë e jetës, çdo episod është paraqitur me besnikëri, çdo peshk i zënë me grep, çdo faqe e lexuar, emri i çdo bime të mbledhur nga fëmija.

Ja ku është tani im atë, djalosh, ja kapela e tij e parë, udhëtimi i parë në pajton herët në mëngjes. Pa harruar emrat e vashave, fjalët e këngëve që merrte nën zë atëherë, teksti i një letre dashurie, gazetata që lexonte - krejt adoleshenca e përmbledhur në një paragraf të vetëm.

Tashmë jemi në Ruma, ku im atë është nxënësi i liceut. Ky shembull mund të tregojë se gjer në çfarë mase *Enciklopedia* është një *thesaurus* i vërtetë, siç thoshin dikur. Parimi është i qartë, por mbetesh i mahnitur para kësaj ndjesie, para kësaj mbëhje për të shënuar gjithçka, gjithçka që përbën një jetë. Pra, aty gjendet shkurtimisht historia e Rumës, harta klimatike e qytetit, përshkrimi i njëjës hekurudhore; emri i shtypshkronjës e çfarëdo që është shtypur në atë kohë, gazeta, libra; shfaqjet e teatrove shëtitës dhe zbavitjet e cirkut endacak; përshkrimi i fabrikës së tullave ... ku djali i ri, i mbështetur në një akacie, çuqurit në veshin e një çupëline fjalë dashurie përzier me fjalë turpe (teksti është dhënë i plotë). Dhe kështu të gjitha: stacioni, shtypshkronja, skena e mbylljes nga *Idioti fisnik*, elefanti i cirkut, rruga që bigëzohet në drejtim të Shabakut - gjithçka përmendet këtu në funksion të personazhit, për të cilin flitet. Gjejmë gjithashtu një copë të nxjerrë nga një fletore shkolle, shënime, vizatime, emra shokësh, deri në klasën e parë (seksioni B), në çastin kur djaloshi hyn në konflikt me L. D.-në, profesor i historisë dhe i gjeografisë.

Papritmas, gjendemi në zemër të një qyteti të ri, është viti njëzet e tetë, djaloshi mban në kasketën prej liceisti shenjën e klasës së fundit dhe ka lënë mustaqe. Ato mustaqe ai do t'i mbante gjithë jetën. Një ditë, nuk ka shumë kohë nga kjo ndodhi, ai i preu pa dashur, pastaj i rroi. Duke e parë, unë shpërtheva në të qara, ishte tjetër njeri. Në ata lot kishte një parandjenjë shkrepimtare e të turbullt në mënyrën sesi do të më mungonte me vdekjen e tij. Ja ku është tani para kafes *Central*, pastaj në kinema ku dëgjohej një piano, ndërkohë në ekran shfaqet *Udhëtimi në hënë*. E gjejmë pastaj përpara tabelës së afisheve në sheshin Jelaciç duke lexuar afisheet e porsangjitura dhe në njërin prej tyre - unë po e citoj këtë si hollësi të çuditshme - është lajmërimi për një konferencë të Kërlezhës. Emri Ana Eremija, teza, tek e cila ai do të banonte më vonë në Zagreb, është pranë e pranë me atë të këngëtarit të operas Kërizhaj, me të cilin u takua në Qytetin e Sipërm, me atë të Ivan Labusit, këpucar e çizmerregullues, tek i cili rregullonte këpucët dhe me atë të një farë Ante Dutina, në furrën e të cilit blinte shpesh panine.

Mbërrimë në Beograd në vitin e largët 1929, nga ura e Savës, me siguri në një gjendje shpirtërore të veçantë:

mes gëzimit dhe padurimit të takimit. Dëgjohej fërkimi i rrotave të trenit në strukturat metalike të urës, nën të cilën rrjedh Sava në një ngjyrë të verdhë të murrëtyer, lokomotiva fishkëllen, pastaj frenon dhe në një dritare të klasës së dytë, duket im atë, duke soditur konturet e largëta të qytetit të panjohur. Mëngjesi është i freskët, mjegulla ngrihet ngadalë në horizont dhe nga tymtari i avullores *Smederevo* ngrihet një fjollë e zezë tymi, dëgjohej sirena e çjerrë e anijes që nis për në Novi Sad.

Im atë kaloi, me ndërprerje të shkurtra, gati pesëdhjetë vjet në Beograd, dhe këtë pjesë të jetës, këtë vazhdimësi prej tetëmbëdhjetë mijë ditësh e netësh (katërqind e tridhjetë e tetë mijë orë), *Enciklopedia* e të *vdekurve* e risjell në pesë apo gjashtë faqe! Dhe kjo është bërë duke respektuar kronologjinë, së paku për gjërat kryesore, sepse ditët aty rrjedhin si lumi i kohës drejt grykëderdhjes, drejt vdekjes.

Në shtator të atij viti njëzet e nëntë, im atë hyn në shkollën e gjeodezisë dhe në tekst skicohej historia e themelimit të kësaj shkolle në Beograd, me ligjëratën përuruese të drejtorit Stojković (që duhej t'u uronte gjeometrave të ardhshëm t'i shërbenin me ndershmëri mbretit e atdheut, sepse u binte atyre detyra e vështirë për të caktuar në hartë kufijtë e rinj të vendit). Aty gjejmë bashkë emra të betejave të lavdishme e jo më pak të lavdishme të disfatave të Luftës së Parë Botërore - Kajmakçalan, Mojkovac, Cer, Kolubara, Drina - dhe ata të profesorëve e nxënësve të rënë në front, shënime të tim eti në trigonometri, vizatime, urdhërime fetare, bukurshkrim. Gjithsesi, aty zbulohet edhe emri i një farë Roza, Roksanda, shitëse lulesh me të cilën D. M. pati një flirt, siç thuhej atëherë, ashtu si dhe emrat e Borivoj - Bora Ilić, kafetar, Milenko Azanja, rrobaqepës, Kosta Stavroski, tek i cili kalonte mëngjesve për të blerë byrekë të ngrohtë dhe i njëfarë Kritiniç që fitonte në lojën me letra. Vazhdon një listë filmash dhe ndeshjesh futbollit, në të cilat qe i pranishëm, datat e ekskursioneve në malet Avala dhe Kosmaj, martesat dhe varrimet ku mori pjesë, emri i rrugëve ku banoi: rruga e Cetinjës, e Careshës Milica, rruga Gavriilo Princip, rruga e Mbretit Pjetri I, Princi Milosh, Pozoga, Kamenica, Kosmaj, rruga Brankova; emri i autorëve të doracakëve të tij për gjeografinë, gjeometrinë dhe planimetrinë, titulli i librave që pëlqente: *Mbreti i Malit*, *Hajduku Stanko*, *Kryengritja fshatare në Francë e vitit 1359*, shërbime fetare, shfaqje cirku, parakalime të Shoqërive të gjimnastëve, festa shkollore, ekspozita vizatimesh (ku një akuarel i tim eti u vlerësua nga juria). Po ashtu, aty përmendet edhe dita kur ndezi cigaren e parë, në kthinat e shkollës, i nxitur nga njëfarë Gerasimov, fëmijë emigrantësh rusë, i cili do ta çonte një javë më pas në një nga kafetë e famshme beogradase të kohës kur luante një orkestër dhe ku kontët dhe oficerët rusë qanin nën tingujt e balalajkës dhe kitarës ... Në libër nuk mungon asgjë ... as përurimi madhështor i monumentit të Kalemegdanit, as helmimi që i shkaktoi një akulllore e blerë në qoshe të rrugës Makedonska, as këpucët lustra e me majë, të blera me lekët që i dha i ati si shpërblim për diplomën në mbarim të studimeve.

Paragrafi i mëposhtëm përshkruan nisjen e tij tashmë për Uzhicka Pozega më 1935, në maj. Në trenin e klasës së dytë udhëton me të edhe fatkeqi Gerasimov. Është dita e tyre e parë e punës: ata masin tokën e Serbisë, hartojnë plane në kadastër dhe skica hartografike, duke e çuar nga një vend në tjetrin sipas rastit piketën dhe teodolitit,^{2*} me

një kapela kashte në kokë - është kohë vere, dielli djeg, - ata ngjiten në male, thërrasin nga larg, ulërijnë, shirat e vjeshtës fillojnë, derrat gërryejnë dheun, bagëtia lëviz, duhet futur diku teodoliti që tërheq vetëtimën. Dhe në mbrëmje, te mësuesi i fshatit Milenković ata pinë raki kumbulle, prushi kërcet dhe helli rrotullohet, Gerasimovi lëshon sharje në serbisht dhe rumanisht dhe pak nga pak alkooli u bie në kokë. I gjori Gerasimov vdes nga një pneumoni në nëntor të atij viti e do të jetë D. M. që do ta gdhijë në shtrojen mortore e do të dëgjojë përcartjet e tij. Ai do të rrijë gjithashtu para varrit të tij, me kokën të përkulur e me kapelën në dorë, duke menduar për brishtësinë e ekzistencës njerëzore.

Ja, çfarë ka mbetur në mendjen time nga ai lexim, çfarë ka mbetur nga shënime të mia të marra nxitimthi, me duart e ngrira atë natë ose më mirë atë mëngjes. Janë dy vite, megjithatë, dy vite monotone në dukje, gjatë të cilave D. M. nga maji në nëntor - "stina e hajdukëve" - bart këmbalecin dhe teodolitin e tij në male e lugina, muajt zëvendësojnë njëri-tjetrin, lumenjtë vërshojnë, pastaj futen në shtratin e vet, gjethi çel e pastaj fillon të zverdhet, im atë është ulur në hije të kumbullave të lulëzuara, e më pas futet poshtë një strehe, vetëtimat ndriçojnë ajrin mbrëmësor, jehona e bubullimave përplasat në përroska.

Është verë, dielli djeg dhe gjeometrat tanë (tani ai është në ekip me njëfarë Dragović), që ndalen në mesditë para një shtëpie (rruga dhe numri), trokasin në një derë dhe kërkajnë ujë. Nga shtëpia del një vajzë e u jep një katrove ujë të ftohtë si në përralla. Ajo do të jetë, vasha e re, - s'ka dyshim që ju e keni kuptuar - e cila do të bëhet mëma ime.

Unë nuk do të tregoj këtu nga mendja, sesi është shënuar atje gjithçka, sesi është përshkruar gjithçka - që nga data dhe biseda e kërkesës për martesë e deri te dasma sipas zakonit, ku shpenzohet pa llogari, me gjithë atë folklor piktoresk që formoi një pjesë të asaj jete - sepse kjo do të më duket e pamjaftueshme dhe fragmentare në krahasim me *originalin*. Por unë nuk mund të mos ju kallëzoh se aty jepet edhe lista e dëshmitarëve të martesës dhe e të ftuarve, emri i priftit që u vuri kurorë, teksti i dollive e i këngëve, dhuratat e ata që i sollën, lista e gjellëve dhe e pijeve. Pastaj vjen në mënyrë kronologjike intervali i pesë muajve, midis nëntorit dhe majit, gjatë të cilit çifti i ri vendoset në Beograd, në një apartament, ku shënohen çmimi i sobës, i shtratit dhe i dollapit, si dhe hollësi të tjera familjare që në raste të njëjta, përherë janë të ngjashme e përherë të ndryshme. Në të vërtetë - dhe unë mendoj se këtu është mesazhi thelbësor i autorëve të *Enciklopedisë* - asgjë nuk përsëritet kurrë në historinë e njeriut, gjithçka që me sy të parë duket e njëjtë, nuk është ashtu; çdo njeri është në të vërtetë një yll i veçantë, gjithçka ndodh gjithmonë dhe kurrë, gjithçka përsëritet pafundësisht dhe asnjëherë. (Ja përse autorët e librit *Enciklopedia e të vdekurve*, e këtij monumenti madhështor për të ndryshmen, ngulmojnë te e veçanta, ja përse çdo krijesë njerëzore për ta është një gjë e shenjtë).

Pa këtë ide që i shoqëron kudo autorët e *Enciklopedisë* - se çdo genie njerëzore është e veçantë dhe çdo ngjarje është e papërsëritshme - çfarë do të donin këtu emrat e punonjësve të gjendjes civile e të priftit, përshkrimi i veshjeve të dasmës, ashtu si dhe emri i fshatit Gledic, komuna e Kraljevov, pa harruar të gjitha gjërat e vockla që përbëjnë lidhjen midis njeriut dhe natyrës? Në të vërtetë aty përshkruhet vajtja e tim eti "në terren", qëndrimi i tij nga maji në nëntor në fshatra të ndryshme. Emri i Jovan Radojkoviçit (në bujtinën

2 * Théodolite (fr.): instrument matës i këndeve të tokës.

e të cilit gjeometrat në mbrëmje pinë verë të ftohtë) gjendet këtu i shruar në një rrasë, po ashtu si dhe emri i fëmijës - Svetozar - që im atë do të jetë kumbarë me kërkesën e njëfarë Stefan Janjiç, si dhe emri i doktor Levstikut, një slloven i syrgjynosur, që do t'i japë ilaçet kundër gastritit ose edhe një farë Radmilla-Rada Mavreva, të cilën do ta shtrinte në sanë, në strehën e një hangari.

Për sa i përket shërbimit ushtarak të tij, në Libër gjejmë të përshkruara itineraret e marshimit të Divizionit të Gjashtë të Këmbësorisë, që kishte qëndruar në Maribor; gjejmë aty edhe emrat e oficerëve e nënofficerëve me gradat e tyre, si dhe ata të shokëve të dhomës, cilësinë e ushqimit të mensës, plagën në gju kur marshuan natën, gjobën që mori se humbi një dorezë, emrin e kafes ku festoi emërimin e tij në Pozharevac.

Me sy të parë, tërë kjo ngjan me çdo lloj shërbimi ushtarak tjetër, me çdo lloj emërimi, por qyteti i Pozharevacit dhe shtatë muajt që im atë ndenji në kazermë, për autorët e *Enciklopedisë*, janë të papërsëritshëm. Kurrë më, kurrë, në këtë gjysmë të dytë të 1935-s, njëfarë D. M., gjeometër, nuk do të mbetej në kazermën e Pozharevacit duke vizatuar harta, i krupullosur pranë një sobe, pa sjellë në mend çastin kur gjatë një marshimi natën, dy ose tre muajt më parë, kishte parë detin.

Deti që e zbuloi nga maja e lartë e Velebitit, më 28 prill, për herë të parë në jetën e tij prej njëzetepesëvjeçari, do t'i mbetej i gdhendur në kujtesë si një zbulesë, si një ëndërr që do ta mbante edhe dyzet vjet të tjerë, me të njëjtën forcë, si një të fshehtë, si një vegim që e ruajmë për vete. Pas shumë viteve, ai nuk e dinte më as vetë nëse kishte parë vërtet baticën, apo ishte fjala për horizontin qiellor dhe i vetmi det i vërtetë i tij, do të mbetej bluja e hartave gjeografike, e errët në thellësi e më e çelët afër brigjeve.

Unë mendoj se kjo është arsyeja që për shumë vite, ai kundërshtoi të shkonte me pushime, në një kohë, kur tashmë niseshin te ne me shumicë për në plazh me ndihmën e sindikatave ose të agjencive turistike. Në kundërshtimin e tij kishte një dyshim të çuditshëm, sikur druhej se do të zhgënjehej, sikur afria e detit rrezikonte të shkatërronte atë vegim të largët që e kishte magjepsur më njëzet e tetë prill të vitit tridhjetë e pesë, kur kishte hetuar papritmas dhe në agshol prej së largu, blunë e pafund të Adriatikut.

Dhe të gjitha shkaqet që përdorte ai për të shtyrë këtë takim me detin, nuk ishin aq bindëse: ai nuk donte të shkonte me pushime si një turist i zakonshëm, s'kishte paraqitje sa duhej (dhe kjo nuk ishte larg së vërtetës), nuk e duronte dot diellin e fortë (kur ai e kishte kaluar jetën e vet jashtë nëpër një zheg të padurueshëm), që ta linin të qetë, ishte mjaft mirë në Beograd, larg smirave të ulëta. *Enciklopedia e të vdekurve* këtë kapitull e përshkruan gjer në imtësi, përfshihet aty krejt aventura e tij detare, që nga vegimi i parë lirik i tij më 1935 deri në takimin e vërtetë, ballë për ballë me të, dyzet vjet më vonë.

Takimi i tij i parë real me detin, ndodhi më 1975, kur u mund nga sulmi i përgjithshëm i familjes dhe pranoi më së fundi të shkonte në Rovinj me nënën time, në shtëpinë e ca miqve të tyre që ishte e lirë atë verë. Ai u kthye prej andej më shpejt sesa ishte parashikuar, i pakënaqur nga klima, nga programet televizive, nga turma, nga çmimet "e fluturimeve të organizuara". Për detin, duke përjashtuar aluzionin për ndotjen ("janë nevojtoret publike të turistëve") dhe për meduzat ("është kutërbimi i njerëzve që i tërheq si morrat"), ai nuk tha asnjë fjalë, as edhe një rrokje, duke u mjaftuar me një lëvizje të pakuptueshme të dorës. Vetëm sot unë e marr me mend që kjo do të thoshte se ëndrra e gjatë për Adriatikut, ai vegim i largët, ishte më i bukur dhe më mbresëlënës, më i kulluar e më i fuqishëm se uji i pistë, ku shllapuriteshin njerëzit trashalugë e të ngjallur dhe gra të lyera me vaj, "të zeza si qymyri".

Kjo që hera e fundit që shko me pushime në det. Tani e kam të qartë se atë ditë u fik te ai, si të ishte qenie e shenjtë, një ëndërr e largët, një iluzion (sikur të ishte iluzion) që e kishte shoqëruar gjatë dyzet vjetëve.

Por, ju e shini, unë kam bërë një kapërcim prej dyzet vjetësh të jetës së tij, kur jemi në vitin e tridhjetë e shtatë. D. M. ka dy vajza (pas tyre do të vijë një djalë) që u lindën dhe u rritën në një krahinë të thellë të Serbisë, Petrovac-mbi-Mlavë, Despotovac apo Stepojevac, Bukovac, Cuprija, Jelashica, Matejevica, Cečina, Vlasina, Knjazhevac apo Podvis. Vizatoni në mendje hartën e kësaj krahine, zgjeroni çdo pikë të hartës suaj ose të hartës shtetërore (1/50 000) gjer në madhësinë natyrore, shënoni rrugët dhe shtëpitë ku banoi, pastaj hyni në oborr, në shtëpi, përshkruani formën e dhomave, bëni inventarin e mobiljeve e të kopshtit të pemëve; dhe mos harroni emrat e luleve që rriten në kopshtin e vogël prapa shtëpisë, as lajmet e gazetave që lexon e që flasin për paktin Ribbentrop-Molotov, për arratinë e qeverisë mbretërore jugosllave, për çmimin e sallos e të qymyrit, për trimëritë e kampionit të ushtrimeve ajrore Aleksic ... Ja çfarë ecurie ndjekin mjeshtrit enciklopedistë.

Kuptohet se të gjitha ngjarjet, po e përsëris, lidhen me fatin e tij vetjak, çdo bombardim i Beogradit, çdo përparim

i trupave gjermane drejt lindjes dhe çdo tërheqje e tyre, gjithçka tregohet sipas pikëpamjes së tij dhe sipas jetës së tij. Aty flitet për një shtëpi të rrugës Palmoticeva, me tërë ato që janë të rëndësishme të thuhet për të dhe për banorët e saj, sepse në bodrumin e kësaj shtëpie im atë qëndroi me ne gjatë bombardimit të Beogradit; shtëpia e Stepojevacit ku im atë do ta na fshihte gjatë luftës përshkruhet hollësisht (emri i pronarit, vendosja e dhomave etj), por jepet edhe çmimi i bukës, i mishit, i sallos, i shpendëve e i rakisë. Gjendet aty edhe biseda e tij me shefin e policisë, certifikata e pushimit nga puna që mban datën njëmijë e nëntëqind e dyzet e dy, dhe pak më tej, nëse lexoni me vëmendje, do ta shihni tek mbledh gjethe vjeshte në Kopshtin Botanik në rrugën Palmoticeva, për t'i shtruar dhe ngjitur pastaj në bimëtoren e vajzës së vet, duke shkruar me një shkrim të përsosur "Radhiqe (*Taraxacum officinale*)" ose "Bli (*Tilia*)", në atë mënyrë që shkruante mbi hartë "Deti Adriatik" apo "Vlasina".

Prej lumit të biografisë së tij, të këtij romani familjar, nisen degë të shumta dhe paralelisht me punën e tij në fabrikën e sheqerit më 1943 dhe 1944, si në një kronikë të përmbledhur, gjendet i përshkruar fati i nënës sime dhe i fëmijëve, yni: vëllime të tëra të thjeshtuara në disa paragrafë kujtimesh. Kështu zgjimi i tij mëngjesor lidhet me zgjimin e hershëm të mëmës (që shkon në fshat të shkëmbejë një orë të vjetër muri që e ka sjellë si pajë, me një pulë ose një copë salloje) dhe me nisjen tonë, të ne fëmijëve për në shkollë. Ky ritual mëngjesor (në sfondin kumbues dëgjohet një këngë e Lili Marlenit që vjen nga një radio fqinje), do të shërbejë këtu për të kujtuar atmosferën familjare në shtëpinë e gjeometrave të pushuar nga puna gjatë viteve të pushtimit (mëngjesi i varfër, lëng çikoreje dhe bukë e thatë), si dhe për t'i hedhur një vështrim "modës" së viteve 1943-1945, kur mbahehin këpucë me shoje druri, kokore dhe pallto të prera nga batanijet ushtarake.

Fakti që im atë sillte nën pallto, duke marrë në sy të gjitha rreziqet, melasë³ nga fabrika "Milishiç" ku punonte si punëtor, ka për *Enciklopedinë* po atë rëndësi që ka operacioni në klinikën stomatologjike, fare pranë nesh ose trimëritë e dajës tim Cveja Karakasheviç, lindur në Ruma që grabiti Klubin e oficerëve gjermanë, në rrugën 7 Francushka, ku punonte si furnizues. Edhe pohimi i çuditshëm se gjatë pushtimit, në sajë të Cveja Karakasheviçit, ne patëm ngrënë disa herë krap (që e mbanim natën në vaskën e emaluar të banjës) të matuaruar me shampanjë franceze, sjellë nga po ai klub i oficerëve "Drei Husaren", sigurisht nuk i ka shpëtuar vëmendjes së redaktorëve. Po në atë mënyrë si besnikë të programit të tyre - sipas të cilit nuk ekzistojnë në një jetë njerëzore as hollësi të pashpjegueshme, as hierarki ngjarjesh - ata kanë shënuar çdo sëmundje të kohës së foshnjërisë që kemi pasur ne, dhimbje veshësh, bajame, fruth, zgjebe, por dhe kur zinin morra dhe probleme të mushkërive të tim eti. (Diagnozë që përputhet me atë të doktor Djuroviçit: mbufatje e mushkërive nga teprimi me duhanin). Gjithashtu do të gjeni edhe pankartën që ishte vendosur në tabelën e afishimeve të tregut në Bajlonova, me listën e pengjeve të pushkatuara, mes të cilëve ka edhe miq të afërt të tij ose

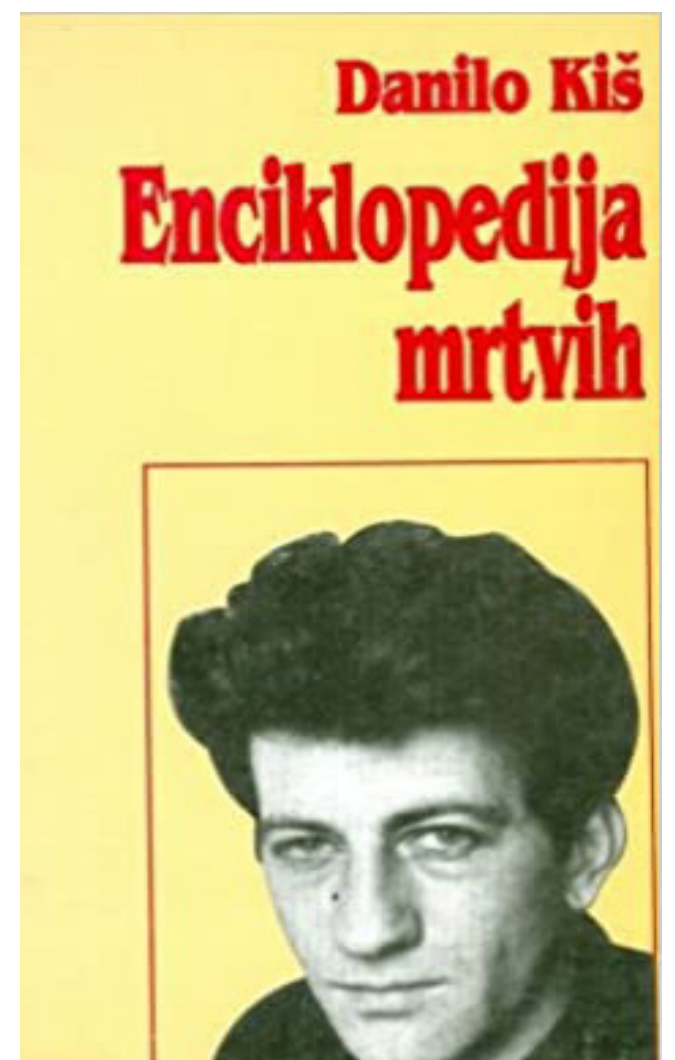
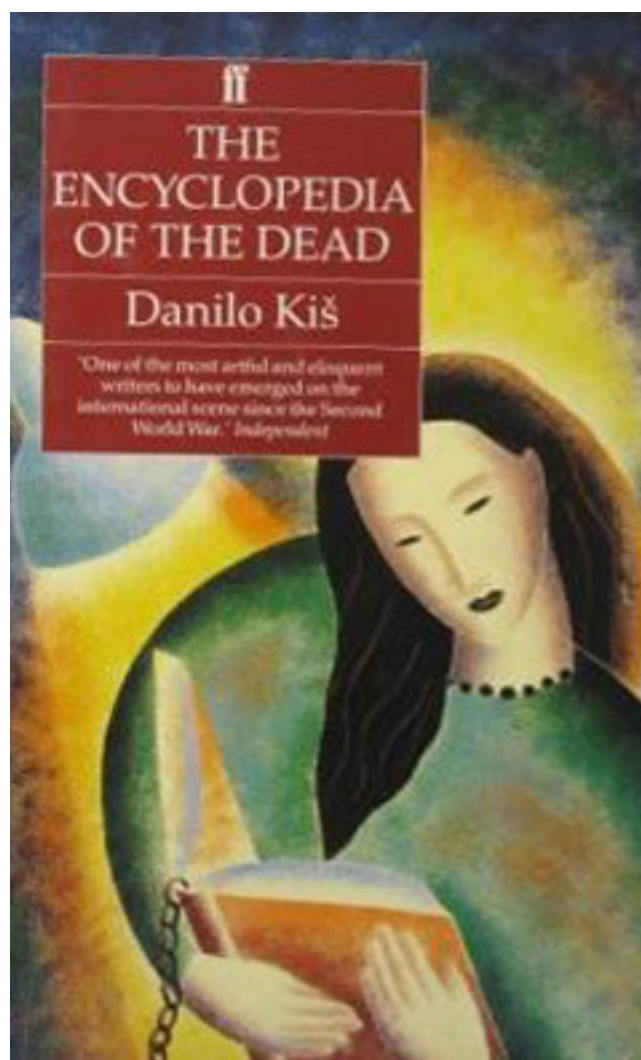
3 * Mèlasse (fr.): mbetje nga kristalizimi i sheqerit.

të njohur të shtëpisë; emrat e patriotëve të varur, trupi i të cilëve kolovitet nëpër trekëndëshat elektrikë të Terazijes në mes të qytetit; fjalët e oficerit gjerman që i kërkon "Ausweis"-in e tij në bufenë e stacionit të Nishit; rrëfimin e një martese çetnike në Vlasotinci ku shtien me armë zjarri gjithë natën.

Betejat e rrugëve në tetor 1944 janë dhënë ashtu siç i ka parë ai, që nga rruga "Palmoticeva" ku kalon artileria e lehtë; në qoshe të rrugës është shtrirë një kalë i ngordhur. Zhurma shurdhuese e zinxhirëve të tankeve mbulon një çast marrjen në pyetje të një *Volksdeutscher-i* të quajtur Franjo Hermann, lutjet e të cilit kapërcejnë çatmat e holla të ndërtesës fqinje ku një oficer i policisë politike bën gjyq dhe vetëgjyqësi në emër të popullit. Batateja e shtënë në oborrin pranë e që jehon në mënyrë të thatë në heshtjen që zëvendësohet përnjëherësh me kalimin e topave sovjetikë, njolla e gjakut mbi murin që sheh im atë nga baxha e tualetit, trupi i fatkeqit Hermann në pozicionin e fetusit, tërë kjo do të shkruhet në libër me komentim e vëzhguesit të fshehtë.

Për *Enciklopedinë*, historia është një shumësi fatësh njerëzore, një bashkim ngjarjesh jetëshkurtra. Ja përse aty gjenden të përshkruara çdo gjest, çdo mendim, çdo frymë krijuese, çdo lartësi e regjistruar, çdo lopatë me baltë, çdo lëkundje që ka zhvendosur një tullë prej mureve në rrënim.

Vendi i punës i tim eti pas luftës, në Kadastër, ku kishin filluar sërishmi të matnin territorin kombëtar, ashtu si veprohet në çdo kthesë historike, është dhënë këtu me përpikëri: cilësia e tokës, amza kadastrale, emrat e rinj të fshatrave të ripopulluara ... Gjithçka është regjistruar, thashë: balta e trashë që ngjitet në çizmet e kauçukut të blera nga një ushtar i dehur, diarreja e fortë e shkaktuar nga qoftet e prishura në një tavernë në Ingjizha; aventura e tij me një boshnjake, kameriere në Sombor; rënia nga biçikleta dhe plagosja në bërryla në rrethinat e Kantavirit; udhëtimi natën me një vagon kafshësh në vijën Santa-Subotica; blerja e një rose të majme gjatë përgatitjeve të festës së Vitit të Ri në shtëpi; pirja me inxhinierët rusë në Banoviçi; shkulla e një dhëmballe në fshat, pranë një pusi me çikrik; takimi ku ai do të qulltet gjer në palcë; vdekja e Steva Bogdanovit, gjeometër, që shkeli një minë në lirishtën e një pylli, me të cilin një natë më parë kishte luajtur bilardo; rishfaqja e kampionit të ushtrimeve ajrore Aleksic në qiellin e Kalemegdanit; një helmim i rëndë i shkaktuar nga alkooli i fshatit Mrakodol; shtegtimi me një kamion plot e përplot në udhën gropa - gropa midis Zrenjaninit dhe Elemirit; konflikti me shefin e ri, një farë Shuputi në territorin fqinj të Jasa Tomicit; blerja e një toni qymyr "Banoviçi" dhe pritja në radhë në stacionin lumor "Danubi", që në katër të mëngjesit, në një temperaturë minus pesëmbëdhjetë gradë; blerja e një tryeze me syprinë mermeri në tregun e vjetërsirave; mëngjesi me djathë "amerikan" e me qumësht pluhur në mensën e punëtorëve "Bosnja"; sëmundja dhe vdekja e të atit; vajtja te varri pas dyzet ditësh; grindja e fortë midis njëfarë Petar Jankoviç dhe një tjetri Sava Dragoviç që mbronin dhe i jepnin të drejtë vijës së Stalinit, si dhe gjithçka që thoshin; argumentet dhe kundërgargumentet e tyre (e gjitha e mbyllur nga një "P... të Stalinit" nën zë e tim eti).

Enciklopedia na zhyt kështu në atmosferën e epokës, në ngjarjet politike.

Terrori në të cilin do të jetonte im atë dhe heshtja, e cila mua më kujtohet fare mirë, ajo heshtje e rëndë dhe e nderë që në libër shpjegohet si një terror nga molepsja: një ditë ai mësoi se ky Petar Jankoviçi, kushëri i largët dhe koleg pune, shkonte çdo ditë në orën gjashtë të mëngjesit në godinën e policisë politike të jepte sqarime (nga denoncimi i Dragoviçit); ai vinte në punë me vonesë, me fytyrë prej meiti e të ënjtur nga goditjet dhe mungesa e gjumit; dhe kjo ndodhte çdo mëngjes, pa përjashtim, në agim, për rreth gjashtë muaj... derisa një ditë ai u dha emrin e disa personave të tjerë që kishin bërë me të gabime për sa u përket rusëve dhe kishin dëgjuar Radio - Moskën.

Po i kapërcej degët e këtij lumi - grindjet, pajtimet, ikjet - gjithë atë kronikë familjare të përmbledhur. Po kapërcej edhe inventarin e sendeve që sillte im atë me një karrocë të shkëlqyer udhëtimi e që janë përmendur te *Enciklopedia*. Do të kujtoj vetëm radion "Orion", veprat e plota të Maksim Gorkit, një dafinë të mbjellë në vazo dhe një kade të vogël për të bërë turshi me lakër, sepse ato më duken më të rëndësishme se sendet e tjera që numërohen, duke përfshirë edhe stofin e astarin që ia pata blerë unë me rrogën time të parë si dhe shishen e konjakut "Martel", që ai e rrëkëlleu brenda një nate.

Por *Enciklopedia* s'merret vetëm me të mirat materiale, ajo s'është libër llogarie ose një inventar, as një listë emrash si *Libri i mbretërve* ose *Gjeneza*, mund të jetë edhe kështu; por aty flitet edhe për jetën shpirtërore të njeriut, për vizionin e tij për botën, për Zotin, për dyshimet e tij ndaj jetës së përtejme, për parimet morale. Ajo që të çudit jashtë mase, është ajo shkrimje e veçantë në llojin e vet mes jashtësisë dhe brendësisë, ajo këmbëngulje për faktet materiale, konkrete, të vëna menjëherë në lidhje logjike me njeriun, me atë që quhet shpirti i tij. Nëse redaktorët japin disa të dhëna objektive, pa i komentuar - si futja e elektricitetit në sobën prej fajance më 1969, fillimi i rënies së flokëve dhe babëzia e papritur e tij, përgatitja e pijes me bazë shtogu, sipas një recete që jepte gazeta "*Politika*", - pasionin e befasishëm për pullat në ditët e tij të mbrame, e shpjegonin si një lloj plotësimi ndaj një qëndrimi pa lëvizur për një kohë të gjatë. Ata e kishin të qartë se vëzhgimi i pullave me lente s'është gjë tjetër, veçse një pjesë e pëlqimeve të ndrydhura për dëfrime që shpesh fshihen te qeniet e qeta e të përmbajtura, jo shumë të prirura për udhëtime e aventura; është ai lloj romantizmi prej mikroborgjezi të pashpallur e që i frymëzoi atij lidhjen me detin. (Në të vërtetë ai i kishte zëvendësuar udhëtimet dhe horizontet e largët me këto peripeci imagjinare, të rehatshme, dhe interesimi për nipin e tij të madh që e tërhiqte bota e fluturave nëpër pulla, ishin një arsye për të mos u dukur qesharak në sytë e të tjerëve dhe në sytë e vet).

E kuptoni se tashmë është fjala, për atë pjesë të peizazhit të tij mendor që gjendet fare pranë grykëderdhjes dhe ku varrimet e miqve e të njerëzve të afërt vazhdojnë me një rregullsi të tillë, sa çdo njeri - qoftë ai edhe më pak i shquar për një meditim të heshtur - bëhet filozof, megjithëse filozofia është një përsiatje për kuptimin e ekzistencës.

I pakënaqur nga jeta e vet, i rrënuar nga sëmundja e pleqërisë që nuk mund ta zbutin, as fëmijët e përkushtuar, as nipërit e dashur, as qetësia relative e jetës së përditshme, ai u bë grindavec, dehej përherë e më shpesh. Atëherë kishte kriza zemërimi të befta, krejtësisht të pakuptimta për atë njeri të qetë e me buzëqeshje të ëmbël. Mallkonte Zotin, qiellin, tokën, rusët, amerikanët, gjermanët, qeverinë dhe ata që i kishin dhënë një pension aq të mjerë, në një kohë që ai ishte robtuar tërë jetën, e mbi të gjitha mallkonte televizionin që mbushte zbrazëtinë e mbrëmjeve të tij, duke futur në shtëpi me një paturpësi fyese, gënjeshtër e madhe të jetës.

Të nesërmen, duke ardhur në vete dhe i shtyrë nga një keqardhje e lehtë, fillonte të ushqente kanarinën mbi tarracë, duke i folur, duke i fërshëlyer një këngë, kur mbante kafazin lart, përpara tij, sikur tundte një fener në errësirën e mjerimit njerëzor. Dhe pas kësaj hiqte pizhamet, vishej duke dihat, vinte kapelën dhe shkonte në postën kryesore të rrugës Takovska të blinte pulla. Kur kthehej, e kalonte pasditen duke gjerbur kafënë, i ulur në cep të një kolltuku, me nipin pranë, duke plotësuar albumet.

Ndonjëherë në çastet kur binte në dëshpërim, ai qahej për jetën e shkuar, duke ofsharë si pleqtë: po, Zoti i madh nuk ia kishte dhënë mundësinë t'i thellonte dijet, ai do ta linte këtë botë i paditur, pa njohur mirëqenien, pa e parë vërtet detin dhe metropolet e mëdha, pa mundur të shihte asgjë nga ajo që mund të shohë një njeri i shkolluar e i pasur. Edhe udhëtimi i tij në Trieste ishte mbyllur aq palavdishëm, sa dhe pushimet e tij në Rovinj.

Ishte gjashtëdhjetë e gjashtë vjeç, kur ndërmoi udhëtimin e tij të parë përtej kufijve. Këtë herë prapë kishte lëshuar pe nga ngulmimi dhe sulmet tona të përsëritura. Ai qe mbrojtur me argumente që nuk mund t'i hidhje lehtë poshtë: një burrë i mençur nuk udhëton në një vend ku

nuk nje gjuhën, ai s'kishte përse ta mashtronte doganën, makaronaxhinjtë dhe shiantët* nuk kishte interes t'i shihte, pra, pëlqente më tepër të pinte në shtëpi një shishe të mirë vere Mostari ose verë të bardhë Prokupaci, të zakonshme.

Sidoqoftë ne e detyruam të nxirrte pasaportën. Ai u kthye nga ai udhëtim i pezmatuar dhe me humor të keq, me pamje mëshiruese, i grindur me mëmën time; këpucët që i kishte blerë ajo, nuk i kishin rënë mirë dhe i shkaktonin flluska, dogana vendore e kishte kontrolluar në hyrje të Beogradit, duke ia bërë plaçkat lesh e li.

A duhet të saktësoj se ai udhëtim në Trieste dhe breshri para hotelit "*Adriatico*", kur rrinte pa çadër poshtë një strehe, me pamje të përhumur si një qen i lagur (gjatë kohës që ime ëmë kërkonte në raftet e këpucëve në Ponte Rosso), a duhet të saktësoj që në libër e gjithë kjo zë vendin që meriton ky episod. I vetmi ngushëllim në këtë udhëtim të zymtë, ishte blerja e farave të luleve në tezgën e një shitoreje. (Falemnderit Zotit që lulet ishin të vizatuara në qeskat përkatëse dhe çmimi dukej mirë, kështu që u shmang çdo lloj debati me shitësen). Ç'është e drejta, në këtë kohë D. M. u ishte kushtuar "rritjes së luleve zburkuese", ashtu si e saktëson *Enciklopedia*. (Vazhdon një inventar lulesh nëpër saksit apo në kopshtin e vogël mbi tarracë nga ana e oborrit ose në ballkon nga ana e rrugës).

Në të njëjtën kohë, nga një lloj "infektimi" lulor, gjatë çasteve të lira ai zuri të pikturonte motive lulesh kudo nëpër shtëpi. Ky shpërthim i papritur i dhuntive të tij prej piktori, erdhi krejt rastësisht. I pakënaqur - siç ishte i pakënaqur me gjithçka - nga mënyra sesi një oficer në pension, u shfaq bojaxhi ndërtesash e që e kishte lyer banjën (duke fërshëlyer nga mëngjesi në darkë këngën "*Marshi i partizanëve*" që rimonte me lëvizjet e furçës së tij) dhe i kishte bërë muret tërë njolla-, im atë iu vu punës vetë dhe përveshi mëngët. Para pamundësisë për të zhdukur njollat e errëta, ai vendosi t'i mbulonte me një llakë, duke ndjekur shenjat e lagështa. Kështu lindi lulja e parë e banjës, një dredhëz e madhe ose një zambak, vetëm Zoti e di çfarë ishte.

Ne të gjithë e lëvduam ngrohtësisht. Fqinjët ia behën të sodisnin dhuntinë e tij. Madje edhe nipi i tij, më i dashuri, i shprehu një adhurim të sinqertë. Dhe kështu nisi e gjitha. Pastaj i erdhi radha dritares që ai e zburkoi me lule të vogla fushe, ngjyrë kocoçeli, duke e lënë të pambaruar, edhe pse ai motiv lulesh i pikturuar drejtpërdrejt mbi xham, në formë të pjerrët, krijonte vegullinë e perdeve që i tund era.

Që nga ky çast, ai pikturoi nga mëngjesi deri në mbrëmje, pa u lodhur, me një cigare në buzë. (Dhe në qetësi dëgjoheshin mushkëritë e tij që fishkëllenin si kacak). Mbuloi me lule që nuk ngjasonin shumë, valixhet tona të vjetra, krejt të gërvishitura, abazhurin prej porcelani, shishet e konjakut, vazot me xhama të trashë, poçet e Neskafeve dhe kutitë prej druri të cigareve. Në një sifon të madh sode, ai shkroi në fundin bojë qielli emrat e kafeve beogradase, me atë tip shkronjash që përdoret zakonisht për ishujt në hartat gjeografike: Brionët, Grykat e Kotorrit, Mëllenja,

Detari, Aurora, Kafeja Serbe, Porta e Vidinëve, Porta e Stambollit, Skadarlija, Tri Kapelet, Shtatë Ditët, Marshi i Drinit, Kalemegdani, Atdheu, Fati i Mbramë.

Redaktorët e kujdesshëm të *Enciklopedisë* nuk e kanë shmangur fare faktin e çuditshëm që ai vdiq në ditëlindjen e dymbëdhjetë të nipit të madh. Po ashtu ata kanë shënuar kundërshtimin e tim eti për t'i vënë nipit të vogël emrin e tij. Ne patëm menduar t'ia përkëdhelnim disi sedrën e t'i dëshmonin dhembshurinë tonë. Por ai u kënaq të lëvizte pak buzët dhe unë pashë si i kaloi në sy hija e largët e këtij tmerri që duhet t'i ketë vetëtitër pas syzeve një vit më vonë, kur pati bindjen për fundin e tij të afërt. Këtë vazhdimësi të gjallësh e të vdekurish, këtë mit të përbashkët të këmbimit të brezave, këtë ngushëllim të gjorë që njeriu e ka shpikur për të pranuar më lehtësisht idenë e vdekjes, im atë e ndjeu atë çast si fyerje; sikur me këtë akt magjik të transmetimit të emrit të tij te një i sapolindur, qoftë edhe njëqind herë gjaku i tij, ai do të shkonte në varr. Por unë nuk e dija atëherë se ishte zbuluar diçka tepër e dyshimtë thellë barkut dhe se ai e kishte parandier ose ndoshta e dinte me siguri që në rropullitë e tij çelte, si e ushqyer nga kjo gungë, një bimë helmuese e panjohur.

Në një nga kapitujt e fundmë, *Enciklopedia* ripërshkruan zhvillimin e ceremonisë mortore, përmend emrin e priftit që i fali mëkatet, jep kurorat me lule, listën e atyre që e shoqëruan për në kishë, numrin e qirinjve që u ndezën për shpëtimin e shpirtit të tij dhe tekstin e njoftimit nekrologjik te gazeta *Politika*.

Fjalimi i përmortshëm, i lexuar para katafalkut nga Nikola Besević, një koleg i tij i hershëm në drejtorinë e Kadastrës ("Shoku Gjuro i ka shërbyer me nder atdheut, si para luftës, gjatë pushtimit dhe pas luftës, në epokën e lavdishme të rindërtimit dhe ndërtimit të vendit tonë të varfër, të djegur e shkatërruar"), është ripërshkruar këtu tërësisht. Megjithëse ka teprime dhe vogëlsira, fjalimi i Besevićit, mbajtur para arkivolit të shokut të fëmijërisë dhe kolegut, padyshim, përmbyllte diçka nga mesazhi dhe parimet që vlerësonte së tepërmi *Enciklopedia* e të vdekurve ("Kujtimi i tij i përjetshëm do të rrojë në shekuj. Lavdi dhe paqe për të!")

Ja, ky mund të ishte fundi, këtu mbarojnë edhe shënime të mia. Nuk do të citoj inventarin e trishtuar që la pas vetes: këmisha, pasaportë, letra, syze (dhe drita e ditës shkëlqeu dhembshurisht në xhamat e zbrazët të sapodalë nga këllëfi); gjithçka që i dhanë mëmës sime në spital të nesërmen e vdekjes së tij. Sepse të gjitha janë sjellë me përpikëri; nuk mungon as shamia e dorës, as paketa "Morava", as numri i gazetës *Politika-Magazine* me fjalët kryq, mbushur pjesërisht me dorën e tij.

Gjejmë pastaj emrin e mjekut, të infermierëve, të vizitorëve, ditën dhe orën e operacionit, (kur doktori Petroviç e hapi dhe e mbylli, pasi vërejtje se ndërhyrja ishte e kotë: sëmundja e keqe tashmë kishte prekur organet jetësore). Unë nuk kam forcë t'ju kallëzohet vështirimin, me të cilin u nda prej meje në shkallët e spitalit, një apo dy ditë para operacionit; aty lexohej njëherësh një jetë dhe gjithë llahtaria e vetëdijes së vdekjes... të vdekjes që mund të njohë një i gjallë.

Pra, i bërë akull e me lot në sy, ia dola të shfletoja në disa orë tërë ato faqe që i ishin kushtuar atij. E kisha humbur idenë e kohës. A isha në atë bibliotekë të ftohtë që prej një ore apo tashmë ishte bërë ditë jashtë? E thashë, kisha humbur tërësisht idenë e kohës e të vendit. Kisha nxituar të shënoja sa më shumë gjëra që ishte e mundur për tim atë, për të pasur në orët e dëshpërimit një provë që jeta e tij nuk kishte qenë e kotë, se kishte ende njerëz mbi dhe që shkruanin dhe i jepnin vlerë çdo jete, çdo vuajtjeje, çdo ekzistence njerëzore. (Sidoqoftë ky ishte njëfarë ngushëllimi, sado i vogël qoftë).

Në faqet e fundit që flisin për të, vura re papritmas një lule, një lule të çuditshme që njëherë m'u duk si vizatim i gdhendur ose si ravijëzim skematik i një bime të ruajtur në botën e të vdekurve, mostër e një bimësie të zhdukur. Megjithatë nga teksti shoqëruar mësova se ishte fjala për motivin lulor, kryesor në pikturat e tij. Zura ta kopjoja me dorën që më dridhej atë lule të pazakonshme. Ajo ngjante para së gjithash me një portokall të qëruar e të hapur, mbushur me vija të holla, të kuqe si kapilarë. Në çast u zhgënjeva. I njihja mirë vizatimet e panumërta, me të cilat im atë kishte mbuluar muret, dërrasat, shishet dhe kusitë e shtëpisë, por asnjë nuk ngjante me këtë. Shiko, thashë, edhe *ata* mund të mashtrohen. Pastaj, pasi kisha kopjuar këtë portokall të madh të qëruar, përshkova paragrafin e fundit, duke nxjerrë një klithmë. U zgjova qull në djersë. Shkrova shpejt gjithçka që mbaja mend nga ajo ëndërr. Dhe ja çfarë mbeti... E dini ju çfarë thoshte paragrafi i fundit? Që D. M. kishte filluar të pikturonte në çastin kur ishte shfaqur tek ai simptoma e parë e kancerit. Dhe se mënyra e tij ngulmuese për të vizatuar motive lulesh, përputhej me përparimin e sëmundjes.

Kur ia tregova vizatimin doktor Petroviçit, ai jo pa habi më vërtetoi se tumori në barkun e tim eti kishte tamam atë pamje. E se *lulëzimi* i tij, pa dyshim, kishte zgjatuar shumë kohë.

4 * Nga *Chianti* (fr.): krahinë e Italisë, banorët e saj.

paraqesin

Ditën e shtunë,
dt. 24.04.'21 ora 11:00,
te REJA, Tiranë